

Globalne ekološke orijentacije*

(hijerarhijska faktorska analiza)

BENJAMIN ČULIG
Filozofski fakultet,
Zagreb

UDK: 30:504
316.334.5
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 12. travnja 1991.

Svijest o okolini jedan je od konstitutivnih elemenata u promišljenju čovjekovog odnosa prema okolišu, koja se, po konceptualnoj pretpostavci ovog rada javlja u vidu nekoliko fundamentalnih i globalnih prepoznatljivih ekoloških orijentacija. Ove orijentacije mogu se izvesti iz čovjekovog promišljanja problema i tema kao što su problem zagađenja, sirovinski i energetske resursi, stanovništvo, namirnice, futurološke opcije i sl.

Smatralo se da se ovako shvaćene orijentacije u mišljenjima i pogledima o navedenim problemima javljaju kao latentne i suvise cjeline svijesti pojedinca, koje se u kontekstu klasičnih teorijskih promišljanja javljaju kao antropocentrizam, naturalizam i tehnicizam, ovisno o individualnom preferiranju jednog od subjekata u suodnošenju prirode, tehnike i čovjeka.

Empirijska provjera izvršena je na slučajnom, stratificiranom reprezentativnom uzorku od 2714 ispitanika u Republici Hrvatskoj 1989. godine. Ispitanici su izražavali stupanj svoga slaganja s nizom od 104 tvrdnje na skali Likertovog tipa. Rezultati su podvrgnuti hijerarhijskoj faktorskoj analizi pod komponentnim modelom uz primjenu PB kriterija ekstrakcije faktora I. reda, odnosno GK kriterija pri ekstrakciji faktora višeg reda.

Dobiveno je 19 faktora I. reda, 7 faktora II. reda, te 3 faktora III. reda koji su tumačili 64% varijance. Faktori III. reda u velikoj su mjeri kongruentni osnovnoj teorijskoj pretpostavci o postojanju tri tipa promišljanja odnosa čovjeka, prirode i tehnike. Dimenzije koje su dobivene nazvali smo: 1) Socijalno-ekološke alternative u kontekstu naturalizma; 2) Sci-jentističko-antropocentričko viđenje budućnosti; 3) Tehnicističko-konzumatorski optimizam.

Ove tri dimenzije predstavljaju tri međusobno nekorelirana koncepta što znači da u promišljanju ekološke problematike postoje zagovornici triju bimo različitih opcija, za koje je osnovni subjekt eko-sistema samo jedan od tri navedena.

1. Uvod

O pojmovima kao što su ekološki aspekti društvenog razvoja, ekološka svijest, zagađiva-nje, alternativne energije itd, napisano je gomile stranica, što knjiga, što znanstveno-popularnih članaka a još više novinskih izvještaja i zdravorazumskih razmišljanja. Pri tom se prvenstveno nastojalo ukazati na niz pojava koje su produkt zahuktale industrijalizacije, s jedne strane, te čovjekovog nemara, s druge strane. Dijagnostično je da intenzitet pisanja o ovakvim temama u velikoj mjeri koincidira s pojavom i razotkrivanjem, tzv. ekoloških katastrofa kao što je npr. ona u Černobilu 1984. godine. Veliki dio inicijative potekao je od strane sredstava javnog informiranja te od najrazličitijih političkih subjekata a posebno onih koji su svoje viđenje ekološke stvarnosti prvenstveno izvodili iz politički alternativnog viđenja organizacije društva.

Sve ovo ukazuje na pojavu nečega što, barem na prvi pogled možemo okarakterizirati kao »svijest o okolini«, ili, kako to neki autori običavaju nazivati, pojmom »ekološka svijest«. ¹⁾

* Rad je napisan u okviru projekta »Socijalnoekološki aspekti razvoja«, a referiran je na znanstvenom skupu »Postsocijalizam i razvoj« 22. 2. 1991. godine u Zagrebu u organizaciji Sociološkog društva Hrvatske.

1) O raznim određenjima ekološke svijesti piše Cifrić u »Socijalnoj ekologiji«, Globus, ZGB 1989, str. 196—212, dajući na kraju svoje određenje (str. 210.), koje podrazumijeva s jedne strane svijest o okolini, a s druge latentnu ekološku svijest. Na osnovu toga on izvodi nužne i neophodne elemente, bez kojih je nemoguće govoriti o ekološkoj svijesti. To su do svijesti dovedena spoznaja o ograničenosti priir. dobara, o nužnosti dokidanja dominacije čovjeka nad prirodom, o postojanju ekološke krize, o globalnom promišljanju totaliteta, te napokon o postojanju subjekata nove vizije odnosa čovjek—priroda.

Odatle je u najvećoj mjeri razumljiv i svaki pokušaj da se »ekološka zabrinutost«, naglašavanje urgentnosti ekoloških problema kao što su zagađivanje, devastacija i sl., pokuša objasniti iz konteksta ekoloških pojava samih. Time se ekološka svijest najčešće poistovjećuje s pristajanjem uz alternativne energije, ili pak s čuvanjem sirovinskih resursa, sve do onih drastičnijih »objašnjenja« koja u sebi kriju »higijeničarski« i »čuvarnosni« nagon.²⁾ Tako se u tretiranje ove odista značajne problematike na mala vrata dopušta ulaz ideologizaciji koja je skoncentrirana na liječenje simptoma, bez da se uopće zapitalo o stvarnim uzrocima pojava na koje se osvrće.

Ovakav način promišljanja problematike donekle i objašnjava odista zanemariv udio znanstveno-istraživačkih analiza u inače opsežnom opusu ekoloških napisa. Pretenzije ovog rada su da barem jednim dijelom ublaži nastalu insuficijenciju. Predmet analize eksplicirane u daljnjem tekstu bit će interpretacija rezultata dobivenih ispitivanjem mišljenja pojedinaca o najrazličitijim aspektima i segmentima koji u bilo kom smislu dotiču ekološku problematiku.³⁾ U tom smislu ovaj rad je ekstenzija i daljnja empirijska provjera nekih prethodnih radova znanstveno-istraživačkog karaktera⁴⁾ čiji je prvenstveni cilj bio ustanovljavanje egzistencije onih sklopova mišljenja pojedinaca koji su prepoznatljivi kao različiti vidovi konsistentnog promišljanja odnosa čovjeka prema okolišu. Drugim riječima željelo se ustanoviti postoje li u svijesti pojedinaca i takvi sklopovi kojima se može pridati atribut »ekološka svijest«.⁵⁾ U tom smislu nastojali smo pronaći i eksplicirati kompletnu latentnu strukturu ekološkog promišljanja najrazličitijih subjekata, bez obzira na njihove ekološke akcijske potencijale ili pak uzimanje uloga »pasivnog promatrača«.⁶⁾ Iz razloga koji će biti razumljiviji u kontekstu interpretacije dobivenih rezultata, ovakve latentne tvorevine nećemo zvati ekološka svijest nego ekološke orijentacije. Također, iz analize će biti vidljivo postojanje različitih stupnjeva općenitosti ovih tvorevina, koje sežu od partikularnih percepcija i konstatacija sve do složenijih ekoloških koncepata, koje u ovom kontekstu zovemo globalne ekološke orijentacije.

2. Konceptualne napomene

Osnovna konceptualna pretpostavka, na osnovu koje se pristupilo operacionalizaciji, oslanjala se na već više puta provjeravane psiho-socijalne modele izučavanja strukture svijesti, tipova ličnosti i ostalih elemenata koji konstituiraju nečiji individualitet te predstavljaju osnovicu

Čulig (1989) pod ekološkom svijesću podrazumijeva latentnu strukturu svijesti pojedinca koja predstavlja fundamentum za prihvaćanje (odbacivanje) mišljenja o osnovnim ekološkim segmentima (str. 178).

Ostali autori (vidi Cifrić, *ibid.*) o ekološkoj svijesti govore u toj mjeri uopćeno, da je njihove koncepte neprimjereno operacionalizirati, izuzevši one elemente, koji su prisutni u gornjim određenjima.

²⁾ Ne navodeći ovdje autore takvih sintagma, koji zapravo i nisu »krivi« što reinterpretriraju i komentiraju napise iz sredstava javnog informiranja, želeći im dati znanstveni obol, napominjemo da su i problemi »čistiti okolinu« i »čuvati prirodna dobra« itekako značajni u sferi ekološkog aktivizma. Međutim, bavljenje takvim aktivnostima ne znači posjedovanje svijesti o okolini u ekološkom smislu, već prije »svijest o smeću« i svijest pukog štetiše. Dakle, maksimalna korisnost i doseg takvih ideja jest u ideološkoj sferi, u kojoj je ekološko agitiranje svakodnevna nužda.

³⁾ Znanstveni projekt koji je proveden u periodu 1985—1990. nosio je naziv »Ekološki aspekti društvenog razvoja« a proveden je od strane Zavoda za sociologiju Fil. fakulteta u Zagrebu. Dionica unutra koje su dobiveni podaci korišteni u ovom radu odnosila se na ispitivanje ekološke svijesti pojedinaca i grupa.

⁴⁾ Uglavnom su dva rada relevantna u empirijskom smislu. To su istraživanja eksplicirana u Cifrić-Čulig (1987) i tekstovi istih autora u zborniku »Ekološke dileme« (1989), te dakako, empirijska dionica Cifrićeve knjige »Ekološka adaptacija i socijalna pobuna« (1990).

⁵⁾ Budući da su se u radovima navedenim pod 4) u pravilu dobivale latentne strukture koje su s obzirom na ekološku problematiku bile partikularne, termin ekološka svijest ili čak osviještenost postao je u velikoj mjeri upitan, pa se kao adekvatniji i predmetu mjerenja primjereniji koristio termin ekološke orijentacije (Vidjeti bilj. 4!).

⁶⁾ To što netko nije ekološki angažiran, ne znači, naravno, da nema jasno strukturirano mišljenje o ekološkoj problematici. Čak i stav koji predstavlja evidentnu nezainteresiranost za ekološku problematiku jest svojevrsan ekološki koncept! On, naime, najčešće povlači za sobom takve sklopove mišljenja koji sasvim sigurno nisu ekološki »bezažleni«.

za njegovo konsistentno djelovanje na akcijskom planu.⁷⁾ Budući da sfera ekologije podrazumijeva najrazličitije objekte koje pojedinac promišlja i nastoji prema njima formirati neko suvislo odnošenje, željelo se prvenstveno ustanoviti na kojim temeljima se u strukturi svijesti može formirati bilo koji oblik koherentne svijesti o okolini, koja bi istovremeno predstavljala realnu percepciju problema i svijesti o stvarnim uzrocima problema. Pritom se željelo utvrditi u kojim se sve oblicima i konstelacijama takva svijest javlja. Dakle, željelo se ustanoviti sve modalitete pojave ekološke svijesti s jedne strane, te njihovu fundiranost u strukturi svijesti uopće. Ova posljednja pretpostavka podrazumijevala je ispitivanje svih ostalih elemenata strukture svijesti (kao npr. sustava vrijednosti i stavova). No, cilj ovog rada nije eksplikacija svih navedenih elemenata nego interpretacija onih oblika promišljanja koji su prvenstveno vezani uz ekološku problematiku.⁸⁾

U tom smislu problem je bio koncentriran oko dvije točke. S jedne strane pokušalo se ustanoviti koja su sve stanovišta ili pak globalni koncepti moguća u interpretaciji i shvaćanju odnosa čovjeka i prirode. Druga strana problema podrazumijevala je određenje onih segmenata koji dovoljno dobro konceptualno pokrivaju prostor ekoloških sadržaja, pri čemu su istovremeno dovoljno aktualni, tako da imaju mogućnost doprijeti u fokus svakodnevnog razmatranja i procjenjivanja od strane bilo kojeg pojedinca.

Može se reći da se većina ekoloških problema javlja kao posljedica suodnošenja triju subjekata: čovjeka, prirode i tehnike. Ovisno o tome koji od ovih subjekata predstavlja dominantu eko-sistema, produciraju se različite ekološke solucije. Na taj način dolazimo do tri bitna različita ekološka koncepta. Ukoliko je čovjek isključivo mjerilo »svega što jest«, dakle onaj koji odlučuje o sudbini eko-sistema, govorit ćemo o antropocentričkom konceptu ili kraće o ANTROPOCENTRIZMU. Ukoliko je priroda i njezini zakoni to što se mora poštovati kao osnovni princip, čak i po cijenu da čovjek ne realizira svoje intencije u opsegu i na način kako to želi, govorit ćemo o naturalnom determinizmu ili adekvatnije o NATURALIZMU. Nadalje, ukoliko se zahtjevi tehnike i tehnologije uzmu kao osnovno mjerilo u procjenjivanju svega, te se prema njima reguliraju i odnosi čovjeka s prirodom govorit ćemo o tehnicističkom konceptu ili TEHNICIZMU. Na taj način dobivamo tri ekološka koncepta⁹⁾ koji po našem mišljenju obuhvaćaju ne samo načine promišljanja aktualnih zbivanja na planu ekologije, nego i promišljanje različitih mogućih budućnosti. U tom smislu ekološke opcije imaju u sebi ugrađenu temporalnu dimenziju, čime su usko povezane s različitim futurološkim opcijama. Jasno je također da su ekološke opcije usko povezane i sa socijalnim opcijama,¹⁰⁾ jer se ekološke solucije odnose i na način organiziranja (reorganiziranja) društvenog života. No, dok se većina socijalnih opcija izvodi iz iskustva prošlosti koja se u većini slučajeva želi promijeniti upotrebom raznih vidova političkog pragmatizma, ekološke opcije podrazumijevaju zahtjeve na sadašnjost koji potječu iz mogućih budućnosti. U ovom konceptu radi se o tri takve budućnosti ovisno o tome koji od subjekata smatramo dominantnim.

⁷⁾ Nbrojena su istraživanja koja su provedena u svijetu, a posebno zadnjih petnaestak godina kod nas, koja ispituju već suviše eksploitrane konstrukte kao što su vrijednosne orijentacije ili političke (i ostale) stavove. Izgleda da je u pitanju izvjesno znanstveno pomodarstvo, što nimalo ne umanjuje stvarne znanstvene doprinose većine njih.

⁸⁾ Cjelokupno istraživanje navedeno pod 3), bilo je zamišljeno kao široki zahvat u latentnu strukturu svijesti pojedinaca i grupa, pri čemu su osim ispitivanja ekoloških orijentacija također ispitivane vrijednosne i političke orijentacije, te socijalno-ekonomske i socijalno-kulturne determinante. Sve u svemu problem je zahvaćen s preko 500 varijabli strukturiranih u 24 pojedinačna instrumenta.

⁹⁾ Premda je o navedenim konceptima pisalo nbrojeno autora, određenja koja su bila pogodna za operacionalizaciju razradio je temeljitije Čižrić (»Socijalna ekologija«, vidjeti kazalo pojmova).

¹⁰⁾ Možemo reći da ekološke opcije, za razliku od većine socijalnih opcija, nužno moraju sadržavati temporalnu dimenziju u smislu »pogleda iz budućnosti«. Socijalne opcije najčešće se svode na politički pragmatizam, koji iza sebe često krije prestrukturiranje vladajućih pozicija, ili pak, u rigidnijim slučajevima, povratak nekim historijski prevaziđenim idejama. Dakako, i ekološke opcije mogu imati ove karakteristike, no tada su one kvazi-ekološke.

Dok su ekološke opcije prvenstveno globalnog karaktera i odnose se na načelna pitanja, mišljenja i konstatacije o aktualnim zbivanjima u okvirima ekološke problematike prvenstveno predstavljaju objektivne veze za konkretne entitete i pojave, te procjene i evaluacije sve do sustavnijeg prijedloga mjera, dakle i svojevrsni ekološki normativizam. Mnogi pojedinci skloni su ekološku problematiku reducirati na probleme zagađivanja. To svakako jest jedan od segmenata kojima se u okvirima ekologije bavimo, no, ostaje još niz jednako važnih, ako ne i važnijih segmenata. Navedimo one najvažnije, koje smo u ovom radu uzeli u obzir. Jedan takav segment jest problem energije i sirovina. Ekološka osviještenost ne podrazumijeva samo zabrinutost za energetske potencijale i sirovinne resurse. Ona osim informiranosti pretpostavlja i procjenu važnosti, opasnosti i isplativosti pojedinih energija i sirovina. Idući važan segment jest pučanstvo. Poznato je da je populaciona politika jedno od prvih pitanja i problema o kojima se u ekologiji raspravljalo.¹¹⁾ Usko u vezi s tim jest i pitanje prehrambenih resursa, kvalitet hrane i slična pitanja koja se ne mogu apsolvirati raznoraznim makrobiotičkim idejama,¹²⁾ premda su takve ideje najčešće indikatori za manifestno slaganje s naturalističkim konceptom. Također, nezaobilazna su u ekologiji pitanja štednje i potrošnje. Ona su u najširem smislu vezana uz način života pojedinca. Tako je npr. trošenje koje je sve dominantniji vid socijalnog nihilizma¹³⁾ usko povezano s videnjem tehnološkog svijeta kao ideala. Napokon, kad se spominje zagađivanje, ono se nipošto ne smije reducirati na problem gomilanja smeća¹⁴⁾, pa čak ni na gomilanje industrijskog otpada. U ovaj segment također spada i akustičko i vizuelno zagađivanje te sve vrste kulturnog zagađivanja, kako ideološkog i vrijednosnog, tako i onog koje se može nazvati »novokomponovana kultura«. ¹⁵⁾ Na kraju spomenimo da je u okviru ekoloških procjena također važna opredjeljivanje za različite mjere, rješenja i načine sankcioniranja postojećih devijacija i insuficijencija.

Sve ove segmente svrstat ćemo pod naziv **aktualne procjene i percepcije ekoloških problema**. Ekološki koncepti globalnog karaktera zajedno s futurološkim konceptima koji podrazumijevaju različite elemente viđenja budućnosti čine cjelinu koju ćemo u ovom kontekstu zvati **ekološke opcije**. Naša je pretpostavka da, ukoliko postoji koherencija ova dva globalna segmenta i njihovo strukturiranje u sustav vrijednosti, stavova, interesa aspiracije itd. pojedinca, također mora postojati i ekološka osviještenost. Budući da su mogući bitno različiti sklopovi navedenih elemenata moguće je pronaći i pojedince koji u ekološkom promišljanju zastupaju različite pozicije. Ovi sklopovi mogu biti različitog stupnja općenitosti, cjeloviti ili partikularni, fundirani isključivo u vrijednostima ili stavovima, te biti u većoj ili manjoj mjeri okrenuti budućnosti. Uvažavajući navedene razlike sve ovakve sklopove nazvat ćemo **EKOLOŠKE ORIJENTACIJE**.

11) Malthus se 1789. zabrinuo za nesrazmjeran porast stanovništva s obzirom na prehrambene resurse. On smatra da se hrana može proizvoditi aritmetičkom progresijom, dok se pučanstvo množi geometrijskom progresijom. To znači da kad-tad mora doći do tolikog povećanja broja stanovnika, da bude dovedeno u pitanje njihovo prehranjivanje. Koja je to vremenska točka, pitanje je koje postaje sve aktualnije.

12) Zdrava hrana danas je **najskuplja** hrana. Budući da je porast cijena istih akceleriran upravo tijekom kampanje za zdravi život, ne treba puno pameti da zaključimo kako je koncept makrobiotičke ishrane prvenstveno interesantan onima koji na tome zarađuju ogromne profite. Ista logika razmišljanja važi i za nalaze »Rimskog kluba« koji propagiranjem zaštite okoline daje pledoajé za pokretanje nove industrijske proizvodnje — proizvodnje filtera za pročišćavanje, takvih i sličnih primjera je nebrojeno mnogo.

13) Ovdje nije mišljen nihilizam turgenjevskog tipa. Prvenstveno mislimo na **nesvjesni** nihilizam koji proizlazi iz reifikacije i njegova je ekstenzija. Puko konzumiranje nije ništa drugo do li oduzimanje bilo kakve vrijednosti objektu trošenja. Dakle, time se ne realizira čovjekova istinska potreba, nego se trenutačno utajuje puka znatiželja koja ne rada katarzu, nego tek sebe samu.

14) Mnogi misle kako je dovoljno očistiti grad, zabraniti pušenje na javnim mjestima i sl., da bi se time riješio velik dio problema zagađivanja. Smeće doista jest problem, ali on je **jednokratn**. Sasvim je različitog tipa opasni industrijski otpad koji se ne rješava čišćenjem pogona nego njihovim **zatvaranjem**. Usput rečeno, najveći zagađivač je kemijska industrija a ne elementarna nekultura građana.

15) Ovo je, dakako, termin preuzet iz novijeg jugoslavenskog glazbenih »ostvarenje«. Ovdje je njegova konotacija mnogo šira i indicira promjene u strukturi ekonomske moći pojedinaca i grupa (npr. gastarbajteri), što su najčešće prvi znakovi prodora anti-intelektualizma, bolje rečeno rasula onih spona koje konstituiraju **svako** »ozbiljnije« društvo.

3. Metodološke napomene

Na osnovu prethodno ekspliciranog koncepta, pristupilo se konstrukciji kompozitnih instrumenata koji su bili namijenjeni prvenstveno ispitivanju svakog od pojedinih segmenata. Pritom se vodilo računa o komparabilnosti rezultata dobivenih na pojedinim segmentima, što bi omogućilo prepoznavanje latentne strukture promišljanja svih njih zajedno. No, pošto je sasvim razumljivo da pojedinac ne mora imati formirano mišljenje o svim segmentima, nego moguće samo o jednom (npr. o stupnju zagađenja) a također i da neke segmente uopće i ne smatra ekološkim (npr. stanovništvo i namirnice), trebalo je omogućiti da među ekološkim orijentacijama pronađemo i one koje su očito partikularne. U traganju za prikladnom metodologijom zadržali smo se na već više puta provjerenim multivarijantnim modelima koji su pogodni s jedne strane za ekstrahiranje latentnih sklopova mišljenja — bez obzira na konceptualnu provencijenciju pojedinih tvrdnji — te ispitivanje hijerarhijske strukture dobivenih dimenzija s druge strane.

Model koji je u ovoj analizi korišten bio je hijerarhijska faktorska analize pod komponentnim modelom koja omogućava ekstrakciju bazičnih rješenja (dakle dimezija I reda) na čijim se kosim latentnim pozicijama izraženim u vidu faktorskih skorova svake dimezije vrši daljnja faktORIZACIJA. Postupak se ponavlja sve do faktora III reda, čime producira latentne dimezije sve višeg nivoa općenitosti i to na osnovu srodnosti dobivenih latentnih dimenzija nižeg reda. Ovaj niz operacija trebao je »snimiti« i »preslikati« strukturu mišljenja pojedinaca po onom redu važnosti koji im hijerarhijski strukturira mišljenje.

Za obradu rezultata koristili smo programski produkt TRICH iz programskog paketa SS-MAKRO implementiran i napisan u SRCE-u od strane Momirovića i suradnika¹⁶⁾. Ovaj program ekstrahira latentne dimezije I reda po PB kriteriju¹⁷⁾ a ekstrakciju II i III reda vrši po GK kriteriju. Nakon svake ekstrakcije vrši se kosa transformacija u orthoblique poziciju.

Ukupno je konstruirano osam instrumenata. Svaki instrument podrazumijevao je niz čestica (itema) kojima je pridružena ordinalna skala a koja je ispitanicima omogućila iskazivanje mišljenja od potpunog neslaganja (1) do potpunog slaganja (5). Skale su bile Likertovog tipa a ispitivale su stupanj slaganja s nizom tvrdnji koje su konstruirane na bazi indikatora izvedenih iz pojedinih ekoloških segmenata. Tako se dobilo ukupno 106 čestica koje su tretirane kao varijable u obradi podataka.

Prikupljanje podataka obavljeno je na 2714 ispitanika Republike Hrvatske. Uzorak ispitanika odabran je kao slučajni stratificirani i reprezentativni a sadržavao je ispitanike odabrane po spolnom, regionalnom, obrazovnom, starosnom, nacionalnom, kvalifikacijskom itd. ključu, pri čemu su u velikoj mjeri poštovane proporcije navedenih osobina u populaciji.¹⁸⁾

4. Rezultati i interpretacija

Valja napomenuti da velik broj varijabli (106), te relativna nehomogenost tvrdnji koje su pokrivala najrazličitije aspekte ekološkog promišljanja nisu bili zahvalan materijal za primjenu bilo koje sofisticirane tehnike obrade. Ovakve konstelacije često se »loše ponašaju« u obradama

¹⁶⁾ Sam algoritam i program napisali su K. Bosnar i F. Prot u radu »TRICH — algoritam i program za hijerarhijsku analizu pod komponentnim modelom. Rad je ekspliciran u Cavtatu, 1982. godine.

¹⁷⁾ Razlika u ovoj primjeni sastoji se u tome da se u originalnom programu ekstrakcija latentnih dimenzija I. reda vrši po PB kriteriju (Štalec—Momirović, 1971.). Budući da ovaj kriterij najčešće ekstrahira mnogo manje dimenzija nego GK, jer je statistički strožiji, odbacile bi se neke dimezije koje su ne samo interpretabilne, nego i realno egzistiraju.

¹⁸⁾ Podaci o uzorku navedeni su u Cifrićevoj knjizi »Ekološka adaptacija i socijalna pobuna« (str. 141—143).

ovog tipa, ¹⁹⁾ pa smo često u nedoumici u pogledu stvarnog značenja velikog broja faktora koji se u tretmanu ovakvih sadržaja javljaju. Jedno od takvih pitanja je: znači li brojnost latentnih dimenzija siromaštvo sadržaja svake pojedine ili se pak stvarno radi o njihovoj relativnoj nesumjerljivosti iz rakursa onoga koji ih vrednuje. Ipak u tom pogledu dobili smo sasvim zadovoljavajuće rezultate.

Faktorska analiza I reda ekstrahirala je 27 faktora I. reda koji tumače 52.9% ukupne varijance. U daljnju intepretaciju u tretman uzeli smo samo one dimenzije koje sadrže barem tri varijable, zatim one koje imaju zadovoljavajuće koeficijent pouzdanosti, ²⁰⁾ te napokon one koje nisu evidentno faktori specifičnosti. Time smo broj dimenzija koje zadovoljavaju sva tri kriterija reducirali na 19. Ovih 19 faktora tumačili su 45,8% ukupne varijance.

Faktorska analiza II reda ekstrahirala je 7 faktora koji su uspjeli protumačiti 49.1% ukupne varijance. Ovi faktori uglavnom zadovoljavaju prethodno navedene uvjete izuzev posljednja dva čija je pouzdanost nešto niža (ispod .50). Daljnjom primjenom faktorske analize na ovih 7 dimenzija dobili smo napokon tri faktora 3 reda koji tumače 60.4% ukupne varijance i predstavljaju dimenzije koje se u velikoj mjeri slažu s našim generalnim konceptualnim pretpostavkama. Iznosimo sada redom analize svih dimenzija I, II. i III. reda.

4.1. Interpretacija faktora I. reda

Radi bolje preglednosti, interpretirat ćemo matricu faktorske strukture tako da je rastavimo po faktorima te interpretiramo svaki faktor zasebno. Uz svaki faktor navest ćemo varijable čije su saturacije na faktoru dovoljno visoke (iznad .40), te ćemo za svaki faktor navesti svojstvenu vrijednost, postotak faktorske i ukupne varijance te koeficijent pouzdanosti.

Tabela 1.1. — FAKTORSKA STRUKRURA 1. OBQ KOMPONENTE

Sadržaj tvrdnje	korelacija s 1. komponentom
1. Novac koji se utroši za nuklearke mogao bi se s istim efektom upotrijebiti za ulaganje u nove izvore energije.	.78
2. Iskorištavanjem sunčeve energije može se nadoknaditi sve veća nestašica energije.	.72
3. Za nas je najbolje da se umjesto nuklearke grade hidrocentrale.	.70
4. Energetske probleme treba rješavati korištenjem manje opasnih energija nego što su to nuklearke i termoelektrane.	.65
5. Naša zemlja obiluje različitim izvorima energije koji su još uvijek neiskorišteni.	.56
6. Nestašicu energije moguće je nadoknaditi uvođenjem takvih naprava koje uz isti efekt troše mnogo manje energije.	.50
7. Ako se nastavi s trošenjem energije kao do sada, energetski problemi bit će sve veći.	.44
Svojstv. vrijednost = 8.54	Pouzdanost = .71
% ukupne varijance = 8.1	% faktorske varijance = 15.3

¹⁹⁾ Dolazi do hiperfaktorizacije, koja je često posljedica loše konstrukcije instrumenta, odnosno premale zastupljenosti čestica koje mjere pojedinu dimenziju.

²⁰⁾ Pouzdanost je računata preko Cronbachovog alpha koeficijenta, koji uzima u obzir broj itema pa je u slučaju njihovog manjeg broja često neopravdano nizak. No, ovaj koeficijent bio je implementiran u program, pa bi računanje nekog drugog koeficijenta otvorilo nove probleme.

Očito je da u ovoj latentnoj dimenziji dominira jedna osnovna tema. Radi se o različitim apsketima promišljanja problema energije. Budući da su tvrdnje iznesene onim redosljedom koji je određen visinom njihovih faktorskih saturacija, istim redom im treba pridavati važnost u okviru ovog skupa mišljenja. Koje su, dakle osnovne postavke u ovom faktoru?

Već na prvi pogled vidljivo je odbacivanje nuklearne energije kao energetske solucije u korist drugih energija. Pritom se prvenstveno preferiraju hidroenergija i sunčeva energija. Na »crnoj listi« je također i energija koja se dobiva iz termoelektrana. Nuklearke i termoelektrane smatraju se prvenstveno opasnim. Smatra se također da su druge energije jednako isplative, pa je sasvim jasno da je uz ovu argumentaciju opredjeljivanje za alternativne energije logična konsekvencija.

U kontekstu ovog faktora vidljiva je i zabrinutost za energetske resurse općenito pa se uz prijedlog uvođenja naprava koje troše manje energije nazire i prijedlog štednje energije kao jedna od mogućih solucija. Što dakle, pojedinci koji prihvaćaju ovaj skup mišljenja zapravo žele? Oni žele bezopasne energije kojima po njihovom mišljenju naša zemlja obiluje, te u skladu s tim i promjenu energetske strategije zemlje. Dakle, nuklearke zamijeniti hidrocentralama, te iskoristiti sunčevu i ostale alternativne izvore energije. Premda ovdje nisu navedene sve alternativne energije one evidentno stoje u potki navedenog konteksta. Zato ćemo, dakako uvjetno, ovaj faktor nazvati **ALTERNATIVNI IZVOR ENERGIJE**.

Tabela 1.2. — FAKTORSKA STRUKTURA ZA 2. OBQ KOMPONENTU

Sadržaj tvrdnje	koleracija s 2. komponentom
1. Hrana će se proizvoditi isključivo u laboratorijima a ne na njivama.	.82
2. Ljudi će se hraniti nekom vrstom pilula i neće biti ljudskih otpadaka.	.79
3. Djeca će se masovno radati umjetnom oplodnjom (»iz epruvete«).	.78
4. Osobine budućeg djeteta unaprijed će se odabirati.	.78
5. U budućnosti neće postojati škole; djeca će se radati prirodno pametna.	.71
6. Seksualne potrebe smatrat će se u budućnosti nečim nedostojnim.	.61
7. U budućnosti će postojati dvije grupe ljudi; jedni će biti bogati i imati svu vlast a drugi siromašni.	.59
8. Nedostatak hrane bit će dopreman s drugih planeta, gdje će se ona proizvoditi.	.56
9. U budućnosti će kompjutori odlučivati što je najbolje za čovjeka. Neće postojati potrebe za razmišljanjem, niti političari.	.53
Svojevna vrijednost = 6.69	Pouzdanost = .89%
% ukupne varijance = 6.3	% faktorske varijance = 12.2

Čestice koje sačinjavaju ovu latentnu dimenziju praktički se uopće ne odnose na ekološka pitanja izuzev nekih mogućih indirektnih ekstrapolacija. Radi se o potpuno konsistentnom viđenju jedne od mogućih budućnosti, dakle prvenstveno o futurološkom konceptu. Naravno, da bilo koje viđenje budućnosti pretpostavlja da su sadašnji problemi rješivi. Za pojedince čije je viđenje budućnosti određeno tvrdnjama ovog faktora, neupitno je mogućnost rješenje bilo kojih problema, dakle i ekoloških. Oni u tom smislu ne pokazuju nimalo zabrinutosti. Vjerojatno je da oni tehniku i znanost vide kao glavne aktere u rješavanju ekoloških

problema, ukoliko upće smatraju da su to istinski problemi. Ono što njih mnogo više zanima jest svijet koji je savršeno ureden, u kojem nema mjesta zabrinutosti, pa čak ni razmišljanju. Za takav svijet nije potreban čak ni »deus ex machina«. »Formula« njihovog svijeta glasi: deus = machina.

Nije potrebno mnogo mudrosti da bi vidjeli da ovakav svijet nimalo ne potrebuje čovjeka, te da je gori čak i od najcrnijih orvelovskih vizija koje su ljudske barem po tome što dozvoljavaju (premda selektivno kažnjavaju) ljudske slabosti i izopačenost. Svrha postojanja ovakvog svijeta jest zapravo iskorjenjivanje svega što je ljudsko. Bez obzira na koji način analizirali zajednički smisao ovog faktora, njegova osnovica je svakako apsolutna i neupitna vjera u tehniku, znanost i svekolike varijetete njihovih produkata, koja bezmalo nalikuje religijskom uvjerenju.

No, ono što u vezi ovog faktora ostaje upitno, i bez čega se ne može u potpunosti shvatiti njegov smisao, jest vrijednosni i stavovski kontekst u kojem ovaj niz tvrdnji egzistira. Nismo u mogućnosti na ovom mjestu odgovoriti na to pitanje. Zato ćemo se u imenovanju ove dimenzije zadržati na tvrdnjama prezentiranim u tablici 1.2. Pošto ove tvrdnje čine jednu od mogućih vizija budućnosti, potrebno je samo odrediti njene atribute. U skladu s prethodno rečenim nazvat ćemo ovaj faktor **TEHNOKRATSKO-TOTALITARNA VIZIJA BUDUĆNOSTI**.

Tabela 1.3. — FAKTORSKA STRUKTURA ZA 3. OBQ KOMPONENTU

Sadržaj tvrdnji	korelacija s 3. komponentom
1. Iskonsko je pravo čovjeka da iskoristi prirodna dobra po vlastitoj volji.	.65
2. Priroda se suprotstavlja ostvarivanju čovjekovih težnji, te je čovjek prinuđen da je podređuje sebi upotrebljavajući sva sredstva koja su mu na raspolaganju.	.62
3. Čovjek kao najrazvijenije biće na zemlji treba odlučivati o sudbini svega biljnog i životinjskog svijeta.	.58
4. Čovjek je apsolutni gospodar prirode u kojoj živi i prema njoj se može odnositi po vlastitoj volji.	.55
5. Danas čovjek u potpunosti kontrolira i najsuvremeniju tehnologiju i time sprečava moguće nesreće.	.55
6. Čovjek mora svoje umne i druge sposobnosti potčiniti razvoju tehnike.	.53
7. Jedino tehnika može čovjeku osigurati bolje perspektive	.44
Svojstv. vrijednost = 4.38	Pouzdanost = .79
% ukupne varijance = 4.1	% faktorske varijance = 7.8

Dvije su teme koje se naziru u kontekstu ovih tvrdnji. Prva tema odnosi se na odnos čovjeka i prirode. Očiti i apsolutni subjekt ovog odnosa jest čovjek i to u svim mogućim aspektima. Prirodi se ne daje ni najmanja mogućnost, ona jednostavno prolazi kao »bosa po trnju«. Čovjek je naprosto apsolutni gospodar i jedini kriterij njegova odnošenja jest njegova volja, pri čemu su mu sva sredstva na raspolaganju. Mogli bismo ovaj faktor jednostavno imenovati kao rigidni antropocentrizam, kad u kontekstu ne bi bile prisutne posljednje tri tvrdnje. One nam otkrivaju stvarnu pozadinu nipodaštavajućeg odnošenja prema prirodi. Istina je da čovjek kontrolira tehniku i tehnologiju; on joj istovremeno **podređuje** sve svoje sposobnosti! Nije li onda tehnika **stvarni** subjekt u ovoj triangulaciji? Možemo reći da je upravo ovakav skup

tvrdnji indikativan za objašnjenje različitih rigidnih sklopova svijesti pojedinca. Rigiditet, izgleda, gotovo nikad nije sam sebi svrha; on počesto traži i nalazi adekvatnu racionalizaciju koja gotovo uvijek ide na uštrb nekoga ili nečega.²¹⁾

Ipak, smatrat ćemo da je osnovica ovog misaonog sklopa antropocentrizam u upražnjavanju kojeg tehnika služi kao racionalno opravdanje onih slučajeva provođenja čovjekovih »prava« i »volje« koji dovode često do drastičnih narušavanja ravnoteže eko-sistema. Premda bi za objašnjenje ovog sklopa trebali još neke informacije o strukturi svijesti zagovornika navedenih tvrdnji, imenovat ćemo ga kao **TEHNICISTIČKI ANTROPOCENTRIZAM**.

Tabela 1.4. — FAKTORSKA STRUKTURA ZA 4. OBQ KOMPONENTU

Sadržaj tvrdnji	koleracija s 4. komponentom
1. Sadašnji materijalni standard većine ljudi nije ni izdaleka takav kakav bi trebao biti i zato ga treba stalno povećavati.	.74
2. Ograničavanje potrošnje sirovina i dobara bilo bi za čovječanstvo korak napred.	.55
3. Veće trošenje vodi nas u napredak.	.50
Svojevredna vrijednost = 3,83	Pouzdanost = .58
% ukupne varijance = 3.6	% faktorske varijance = 6.8

Relativno je lako opisati ovaj faktor, ukoliko se zadržimo samo na kontekstu ove tri tvrdnje bez daljnjeg promišljanja mogućih značenja njihove koreliranosti. »Trošiti i samo trošiti« — slogan je koji možda najadekvatnije opisuje stanje duha sklonog ovom »misaonom« sklopu. To da nas veće trošenje vodi u napredak, samo je dobar izgovor za: a) one koji imaju gotovo sve pa su zbog toga nezadovoljni, i b) one koji nemaju gotovo ništa, pa su jednako tako nezadovoljni... Jasno je samo jedno ' i jedni i drugi su jednodimenzionalni, pa se i nalaze na istoj dimenziji! No, to i nije dimenzija koja otkriva promišljanje, nego prije pro-konzematorski »drijemež«, koji i nema većih pretenzija od pukog povećavanja materijalnog standarda. Premda bi možda bolja karakterizacija ovog faktora bila takva koja spominje materijalni standard, opredijelit ćemo se za naziv **PRO—KONZUMATORSKI KONCEPT**.

Tabela 1.5. — FAKTORSKA STRUKTURA 5. OBQ KOMPONENTE

Sadržaj tvrdnji	koleracija s 5. komponentom
1. Sadašnji tempo iskorištavanja sirovina vodi njihovom potpunom nestajanju.	.73
2. Količina prirodnih dobara (sirovina) na Zemlji je konačna i jednog dana ćemo ih u potpunosti potrošiti.	.68
3. Uskoro će na svijetu biti toliko stanovnika da ih Zemlja neće moći prehraniti.	.62
4. Naftne rezerve u svijetu vrlo se brzo iskorištavaju pa će uskoro nestati.	.62

²¹⁾ Struktura bilo koje društvene predrasude identična je ovom tipu razmišljanja, s tim da se češće odnosi na društvene grupe (etnocentrizam, tempocentrizam, sociocentrizam itd.), nego na generičke osobine čovjeka.

5. Samo štednjom svih prirodnih dobara (sirovina) čovječanstvo može sebi osigurati opstanak.	.45
6. U čitavom svijetu trebalo bi uvesti kontrolu rađanja kako bi se održao broj stanovnika koji se može prehraniti.	.41
7. Ako se nastavi s potrošnjom energije kao do sada, energetske problemi bit će sve veći.	.40
8. Upotrebom suvremene tehnologije u poljoprivredi (herbicidi...) pogoršava se kvalitet hrane.	.40

Svojevredna vrijednost = 2.49

Pouzdanost = .79

% ukupne varijance = 2.4

% faktorske varijance = 4.7

Ovaj sklop varijabli predstavlja prvenstveno percepciju niza problema koji relativno dobro pokrivaju tri ekološka segmenta. Pesimizam, kojim je on obojen, vidljiv je i na planu mišljenja o sirovinskim resursima, zatim na planu energetske resursa i napokon na planu prehrambenih resursa. U sva tri slučaja smatra se da su ovi resursi konačni i da se kad-tad moraju nepovratno potrošiti. U pozadini naziremo također i jedan od mogućih izvora zabrinutosti. Smatra se da stanovnika ima previše, što na sva tri plana proizvodi brže trošenje. U tom smislu jedno od konkretnih rješenja problema jest kontrola rađanja. Druga mogućnost koja se predlaže je štednja. Izgleda da se u ovom faktoru način razmišljanja znatno pomiče od puke percepcije do relativno prepoznatljivih naturalističkih ideja. U prilog tome govori i posljednja tvrdnja koja ukazuje na svojevršno nepovjerenje u suvremenu tehnologiju. No, sve su ovo samo naznake mogućih smjerova razmišljanja. Izgleda da je najkorektnije ovaj faktor imenovati kao ZABRINUTOST ZA PREHRAMBENE, SIROVINSKE I ENERGETSKE RESURSE.

Tabela 1.6. — FAKTORSKA STRUKTURA ZA 6. OBQ KOMPONENTU

Sadržaj tvrdnji	Korelacija sa 6. komponentom
1. Čovjek je samo jedno od prirodnih bića i mora se potčinjavati zakonima prirode.	.73
2. Zakoni prirode su jači od čovjekovih želja i težnji.	.72
3. Društveni razvoj treba biti podređen prirodnim zakonitostima.	.55
4. Očuvanje prirode ima prednost pred svim drugim zadacima društva.	.44

Svojevredna vrijednost = 2.29 % ukupne varijance = 2.1
 Pouzdanost = .75 % faktorske varijance = 4.4

Već na prvi pogled jasno je da je priroda apsolutni determinator svega postojećeg, dok je čovjekov maksimum mogućnost da bude »dobar sluga« ovog apsoluta. Čovjek se ovdje naprosto shvaća kao slabo, nejak biće koje svoju egzistenciju ima zahvaliti vjerojatno »milosti« prirode. Njegove želje i htijenja, kao i sav društveni razvoj puka su farsa. Ovo gotovo sudbinsko viđenje čovjeka i društva kao entiteta prepušenih na milost i nemilost prirodnoj stihiji ne daje prostora čak ni minimalnim količinama optimizma. Priroda je naprosto njegova ontička determinanta.

Uputno je zapitati se na ovom mjestu kakva je uloga znanosti uopće kad ona čovjeku daje, kao jedinu mogućnost, spoznaju o prirodnim zakonitostima kako bi što bolje služio svoga gospodara—prirodu samu. Izgleda da si to pitanje, a vjerojatno i ostala pitanja, pojedinci koji ovako vide stanje stvari i ne postavljaju. Tako se njihove želje i težnje (ako ih uopće imaju) nužno »sele« na neki drugi plan; takvi sublimati vjerojatno su temelj za glorifikaciju prirode, prirodnog načina života, a u daljnjoj ekstrapolaciji i osnovica stoicizma i kinizma.

Ipak, ove napomene ne mogu se s izvjesnošću deducirati iz konteksta četiri tvrdnje koje čine 6. faktor. Zadržat ćemo se na konstataciji da je »zajednički nazivnik« ovih tvrdnji naturalistički koncept, unutar kojeg kao rakurs funkcionira deterministička optika. Zato ćemo ovaj faktor imenovati kao **NATURALISTIČKI DETERMINIZAM**.

Tabela 1.7. — FAKTORSKA STRUKTURA ZA 7. OBQ KOMPONENTU

Sadržaj tvrdnji	koleracija sa 7. komponentom
1. U budućnosti neće biti privatnog vlasništva; svi će imati sve što žele, kao u komunizmu.	.77
2. U budućnosti neće biti ratova; vladat će mir.	.72
3. U budućnosti će postojati samo jedna rasa ljudi, jedan jezik kojim će govoriti i svi će živjeti na isti način.	.69
Svojtvena vrijednost = 2,02	Pouzdanost = .70
% ukupne varijance = 1.0	% faktorske varijance = 3.8

I ovaj faktor, kao i faktor II, predstavlja jednu od mogućih vizija budućnosti, a sadrži tri temeljna određenja, koja najvjerojatnije odslikavaju potrebu za nerazlikovanje. Ova potreba rada odbacivanjem privatnog vlasništva, uz pretpostavku neupitnosti materijalnog blagostanja. Ona također briše sve atribute različitosti, pa čak i one koji su genetski određeni. Naravno, pretpostavka za ovu vrst globalnog zahvata je svjetski mir. Dakako, on je ujedno i konsekvencija, jer se sukobi prvenstveno javljaju tamo gdje se konfrontiraju različitosti, bile one manifestne (npr. boja kože), ili pak latentne (interesi).

Premda je ova dimenzija u nekim aspektima optimističkih boja, i propagira (generalizira) neke od ideja koje su se javile u vrijeme pojave građanskog društva,²²⁾ ona je također obojena i determinizmom najgore vrste — unificiranošću koja se proteže na sve aspekte bivstvovanja. Dakle, pojedincima koji vjeruju u ovakvu budućnost može se formalno pripisati egalitarizam i pacifizizam, ali njegovo stvarno značenje vjerojatno je totalitarističke provenijencije. No, definitivnu verifikaciju ove tvrdnje može nam dati samo analiza vrijednosne i stavovske pozadine, koju ovdje nismo u mogućnosti eksplicirati. Zato ćemo se u imenovanju ove dimenzije zadržati na evidentiranim činjenicama i nazvati ga **EGALITARISTIČKO-PACIFISTIČKI KONCEPT BUDUĆNOSTI**.

Katastrofizam koji prosto »zračić« iz ovog sklopa čestica, osnovica je za ne-vjeronanje u budućnost bilo koje vrste. Ovaj kontekst sadrži niz anti-utopijskih upozorenja i predstavlja zapravo kritiku sadašnjosti, gdje bi na »optuženičku klupu povijesti« ovog momenta trebao sjesti čovjek, koji se optužuje za »eksplicitni thanatos«.

²²⁾ Egalitè, fraternitè, libertè je parola iz doba Francuske revolucije (1789), koja je dovoljno opèenita da se može koristiti pod raznim »zastavama«... Nije ni čudo što i dalje preživljava.

Tabela 1.8. — FAKTORSKA STRUKTURA ZA 8. OBQ KOMPONENTU

Sadržaj tvrdnji	Korelacija s 8. komponentom
1. Kad-tad doći će do prirodne katastrofe koja će uništiti sav živi svijet na Zemlji.	.75
2. Jednog dana će doći do atomskog rata.	.70
3. Katastrofu na Zemlji i to svjetskih razmjera, u kojoj će stradati sav živi svijet, izazvat će čovjekov nemaran odnos prema prirodi.	.69
4. U budućnosti će zemlja biti toliko zagađena da će ljudi imati posebne filtre za disanje.	.52
5. Bez obzira što čovjek zagađuje okolinu, on nikada neće izazvati katastrofu takvih razmjera da strada sav živi svijet na Zemlji.	.52
Svojevrednost = 1.81	Pouzdanost = .76
% ukupne varijance = 1.7	% faktorske varijance = 3.4

Iako je ovdje riječ o potencijalno futurističkom konceptu, on je za razliku od prethodnih bitno ekološki fundiran. Nije teško zamisliti iz kojih se iskustvenih koordinata može formirati ovaj sklop. Dovoljno se sjetiti drastičnih aspekata ekoloških katastrofa ili pak »hladnoratovskog razdoblja« i državno-političkih »egoizama«. S tih pozicija sasvim je svejedno tko je više ili manje kriv; optužba obuhvaća sve, bez izlike. Na neki način ovo je i eskalacija zabrinutosti, iz koje se ne može formirati vizija budućnosti, kad nikakva budućnost nije više realna. Radi se o jasno izraženom šopenhauerovskom pesimizmu dovedenom do krajnjih konsekvencija.

Sve čestice ovog faktora govore s različitih aspekata o »kraju svijeta«. Tvrdnja 4. spominje neku vrst međufaze a tvrdnja 5. samø potvrđuje prethodne konstatacije. Nazovimo, dakle, ovu dimenziju KATASTROFIČKA VIZIJA BUDUĆNOSTI.

Tablica 1.9. — FAKTORSKA STRUKTURA ZA 9. OBQ KOMPONENTU

Sadržaj tvrdnji	korelacija s 9. OBQ komponentom
1. Skupljanje otpadnog materijala (papir, staro željezo...) nadoknadit će nestašicu sirovina.	.60
2. Nestašicu sirovina moguće je nadoknaditi tehnološkim postupcima (ponovno iskorištavanje istog materijala).	.65
3. Samo štednjom svih prirodnih dobara čovječanstvo može sebi osigurati opstanak.	.40
Svojevrednost = 1.18 % ukupne varijance = 1.1	
Pouzdanost = .58 % faktorske varijance = 2.3	

Uz ovaj faktor ne treba mnogo dodatnih objašnjenja. Ne radi se o nekom konceptu ili globalnom viđenju skupa problema, nego naprosto o prijedlogu za rješenje jednog od postojećih problema. To je problem nestajanja sirovina, koji je po mišljenju predlagača rješiv (dakle nije već gorući), i to tehnološki, u vidu reciklaže nekih već iskorištenih sirovina. Time se zapravo

predlaže jedna vrst štednje, što je i veficirano posljednjom tvrdnjom ovog inače dosta oskudnog faktora. Ovu evidentno parikularnu vizuru nazvat ćemo RECIKLAŽA SIROVINA.

Tablica 1.10. — FAKTORSKA STRUKTURA ZA 10. OBQ KOMPONENTU

Sadržaj tvrdnji	korelacija s 10. komponentom
1. Odluke o načinu proizvodnje i potrošnje treba prepustiti najvećim svjetskim proizvođačima.	.75
2. Na Zemlji bi trebala postojati svjetska vlada koja bi odlučivala o svim pitanjima proizvodnje i potrošnje.	.72
3. Bilo bi najrazumnije svakom domaćinstvu odrediti količinu svih dobara koje smije godišnje potrošiti.	.54
4. Današnje čovječanstvo trebalo bi ograničiti svaki daljnji porast proizvodnje i potrošnje sirovina i ostalih dobara.	.40
Svojtvena vrijednost = 1.55	Pouzdanost = .77
% ukupne varijance = 1.6	% faktorske varijance = 3.1

I ova dimenzija, kao i prethodna podrazumijeva prijedlog štednje. No, za razliku od 9. komponente (tablica 1.9.) ovdje se radi o prijedlozima koji polaze od globalnih rješenja. Ne radi se, dakle, opukoj percepciji nestašice sirovina, nego o razlozima za nju. Ovdje se smatra da je trošenje osnovni uzrok nestašice, i to nekoordinirano trošenje. Svi naprosto troše i pritom nemaju predodžbu koje su količine u pitanju na cijelom svijetu. Budući da su posljedice toga mogući svjetski krah i dovođenje čitavog čovječanstva do granice opstanka, ovdje se predlaže svjetska regulacija i proizvodnje i potrošnje. U tom smislu zamišlja se i adekvatna organizacija društva na čelu sa svjetskom vladom koja koordinira i odlučuje.

U drugom dijelu ove skupine tvrdnji izražena je i procjena sadašnjeg stanja, koja konstatira insuficijenciju svih dobara u svijetu. Na osnovu nje je evidentno i nastao ovaj KONCEPT SVJETSKE ŠTEDNJE, kako ćemo imenovati ovaj faktor.

Tabela 1.11. — FAKTORSKA STRUKTURA ZA 11. OBQ KOMPONENTU

Sadržaj tvrdnji	Korelacija s 11. komponentom
1. Zaštita okoline isključivo je briga države.	.68
2. Probleme zagađivanja možemo riješiti isključivo ubrzanim tehnološkim razvojem.	.63
3. Problemi zagađivanja mogu se riješiti prvenstveno političkim odlukama i političkim sredstvima.	.58
4. Problem zagađivanja i nije tako velik; u tome se najčešće pretjeruje u izjavama	.52
5. Problem zagađivanja treba prepustiti za to kvalificiranim stručnjacima.	.51
6. Mene lično ne zanima problem zagađivanja okoline.	.46
Svojtvena vrijednost = 1.48	Pouzdanost = .78
% ukupne varijance = 1.4	% faktorske varijance = 2.9

Od ekoloških tema koje smo u početku naveli, ovdje se spominje u najvećem broju slučajeva dotičan problem — zagađivanje. Međutim, način na koji se o njemu razmišlja bitno se razlikuje od svih dosadašnjih. Problem zagađivanja viđen je kao problem **nekog drugog**, ako to uopće i jest problem, u što nosioci ovih mišljenja eksplicite sumnjaju. Oni, dakako, dozvoljavaju da se netko o tom brine, da netko od toga živi (država i stručnjaci), pod uvjetom da se time ne mijenja ništa u već uhodanom tehnicističkom univerzumu.

Kad ne bi bilo posljednje tvrdnje u ovom misaonom sklopu, mogli bi se zapitati da li ovakve pojedince uopće lično zanima problem zagađivanja. Na to pitanje daju nam odgovor sami ispitanici. No, njihova nezainteresiranost vjerojatno ima mnogo dublje korjene od puke indiferentnosti, a svakako nije posljedica ignoracije.

Ostavivši ovo pitanje otvorenim, odredit ćemo profil ovog skupa iskaza kao **NEZAIN-TERESIRANOST ZA EKOLOŠKU PROBLEMATIKU**.

Tabela 1.12. — FAKTORSKA STRUKTURA ZA 12. OBQ KOMPONENTU

Sadržaj tvrdnji	korelacija s 12. komponentom
1. Za one koji zagađuju okolinu trebalo bi odrediti najstrože kazne.	.73
2. Onaj tko zagađuje treba snositi troškove zaštite okoline.	.68
3. Zaštita okoline jedino je moguća ako se izgradi svijest građana.	.64
4. Probleme zagađivanja treba rješavati istovremeno s gradnjom nekog postrojenja.	.55
5. Zaštita čovjekove okoline moguća je samo kao najšira društvena akcija.	.47
<hr/>	
Svojevredna vrijednost = 1.44	Pouzdanost = .81
% ukupne varijance = 1.4	% faktorske varijance = 2.9

Ponovo se susrećemo s aspektima mišljenja o vjerojatno najeksploatiranijoj temi ekologije. No, ovaj aspekt prvenstveno je penološki. Pojedinci skloni ovom konceptu predlažu sankcije za one koji zagađuju okoliš, kao djelotvornu preventivu za sprečavanje potencijalnih počinitelja. Time se po njihovom mišljenju vjerojatno doprinosi izgrađivanju svijesti građana (tvrdnja 3).

Posljednje dvije tvrdnje predlažu još jednu vrstu preventive — planiranje. Ono se odnosi na izgradnju energetskih postrojenja koja bi trebala biti tako zamišljena da se spriječi njihov štetan utjecaj na okolinu. Ovo se može izvesti jedino ako graditelji postrojenja misle i na problem zagađivanja. Premda ove tvrdnje nisu u gornjem sklopu eksplicirane, one su logična konsekvencija danog konteksta. S obzirom na prevenciju kao odliku ovog faktora, nazvat ćemo ga **SANKCIJE I PLANIRANJE KAO PREVENTIVE ČISTE OKOLINE**.

Tabela 1.3. — FAKTORSKA STRUKTURA ZA 13. OBQ KOMPONENTU

Sadržaj tvrdnji	korelacija s 13. komponentom
1. Doći će uskoro do susreta s bićima s drugih planeta, koje danas ne poznajemo.	.68
2. Na nekoj od susjednih planeta čovjek će stvoriti koloniju (novo naselje) i tamo će živjeti određeni broj ljudi.	.64

- | | |
|--|-----|
| 3. Nedostatak hrane bit će dopreman s drugih planeta. | .62 |
| 4. Istraživanje svemira i drugih planeta omogućit će čovjeku nove izvore sirovina, energije i hrane. | .61 |

Svojtvena vrijednost = 1.44

Pouzdanost = .81

% ukupne varijance = 1.4

% faktorske varijance = 2.7

Ponovo imamo pred sobom jedno od viđenja budućnosti. Ovakva budućnost ne samo da je različita od onih prethodno ekspliciranih, nego je prije racionalna projekcija nego afekcija. Pozadina ovog sklopa nije puko uvjerenje da se ono što je loše može popraviti, nego shvaćanje da čovjek još ne zna dovoljno, da bi imao razloga paničariti. Oni koji polaze od konstatacije da je čovjek biće Zemlje zapravo onemogućuju bilo kakve solucije izvan tog eko-sistema. Uvjerenje zagovornika ovog sklopa ideja jest da je čovjek biće Univerzuma, koji mu je nadohvat ruke i samo treba posegnuti za njegovim izobiljem. Na stranu to što ova science fiction koncepcija ne mora funkcionirati ako se čovjek u auto-destruktivnom raspoloženju odrekne Univerzuma. Valja priznati da ovo jest sasvim drugačije fundirano viđenje, koje, usput rečeno, ne postavlja ama baš nikakve uvjete u smislu transformacija čovjeka i njegovog svijeta. Čovjekova budućnost nije robovanje ni tehnici ni prirodi. On naprosto ima mnogo više mogućnosti i potencijala, nego što to s ove točke gledanja može nazrijeti.

Naravno, navedene ideje mogu funkcionirati jedino ako se čovjek otisne u nove svjetove, od kojih su mu neki danas već vrlo blizu. On bi se trebao emancipirati od svog primordijalnog okruženja. Rješenja njegovih problema nisu mondijalistička, već odista kosmopolitska. Ne kosmopolitizam kao metafora, već kao istinska mogućnost. Zapravo, ne radi li to on već odavno? Nisu li velika geografska otkrića i putovanja tijekom cijele historije čovječanstva isti obrazac koji nam je ovdje prezentiran? »Small« može biti »beautiful«, ali čovjek kao generičko biće bivstvuje jedino u nadilaženju, prekoraku onog danog. U protivnom bi zaista bili u pravu oni koji ga osuđuju na status quo, dakle i antropološku smrt.

Ne zaboravljajući da ovaj koncept govori »što« ali ne i »kako«, smatrat ćemo da se radi o futurološkom konceptu, koji se iz konteksta tvrdnji može imenovati kao »antropološka kozmička dijaspora« ili sažetije KOZMIČKA ANTROPOSPORA.

Tabela 1.14. — FAKTORSKA STRUKTURA ZA 14. OBQ KOMPONENTU

Sadržaj tvrdnji	korelacija s 14. komponentom
1. Opasnost od nesreća u atomskim centralama stalno se povećava.	.70
2. Nuklearke su najopasnije zbog moguće katastrofe nastale tehničkom greškom.	.66
3. Nuklearne centrale najopasnije su zbog sekundarnih posljedica kao što su zagađivanje hrane i vode.	.58
4. Zagađivanje prirode i čovjekove okoline najveće je tamo gdje se grade nuklearke.	.55

Svojtvena vrijednost = 1.41	Pouzdanost = .79
% ukupne varijance = 1.3	% faktorske varijance = 2.7

Bez mnogo dvoumljenja ovu ćemo dimenziju nazvati ANTI-NUKLEARNA ORIJENTACIJA. Ove četiri tvrdnje, koje saturiraju dimenziju, samo su različite izvedenica iste ideje: »nuklearke što dalje od čovjeka!« Ovaj skup tvrdnji tipična je post-černobilska afektivna reakcija, koja predstavlja psihološki obrazac reagiranja na manifestnu opasnost. Ova orijentacija proizišla je ne iz vrednovanja dobrih i loših strana nuklearke, nego iz nekritičkog atribuiranja izvora straha, pa je ova »argumentacija« pandan onoj tipa »argumentum ad hominem«.

Tabela 1.15. — FAKTORSKA STRUKTURA ZA 15. KOMPONENTU

Sadržaj tvrdnji	korelacija s 15. komponentom
1. Umjesto predmeta za jednokratnu upotrebu trebalo bi proizvoditi predmete za dugogodišnju upotrebu, jer se time štedi.	.69
2. Današnje čovječanstvo trebalo bi ograničiti svaki daljnji porast proizvodnje i potrošnje sirovina i ostalih dobara.	.62
3. Sadašnji materijalni standard većine ljudi dostigao je zadovoljavajući nivo i trebalo bi ga zaustaviti na postojećem nivou.	.44
4. Da bi se održale različitosti među ljudima treba podržavati različitosti u načinu života.	.44
Svojtvena vrijednost = 1.36	
Pouzdanost = .71	
% ukupne varijance = 1.3	
% faktorske varijance = 2.7	

Zaustaviti rast — osnovno je geslo kojim se rukovode zastupnici ovog koncepta. Iz svjesti činjenice da se resursi brzo iscrpljuju najlakše je pragmatički pre-vrednovati sadašnje stanje i reći kako većina ljudi, ionako ima dosta, pa zaustavljanje rasta, npr. proizvodnje i nije neko žrtvovanje. Ovo je tipična ideologijska interpretacija i njoj su skloniji oni koji zaista »imaju dosta« za razliku od onih koji su na drugom polu-neimaštini.

Ovakav način razmišljanja poznat je kao KONCEPT NULTOG RASTA²³⁾ pa ćemo ga i mi tako zvati.

Tabela 1.16. — FAKTORSKA STRUKTURA ZA 16. OBQ KOMPONENTU

Sadržaj tvrdnji	korelacija s 16. komponentom
1. Pobačaj je protuprirodan i treba ga zabraniti.	.69
2. Svaka porodica trebala bi imati što više djece.	.77
3. U čitavom svijetu trebalo bi uvesti kontrolu rađanja, kako bi se održao broj stanovnika koji se može prehraniti.	.52

Ovakvu strukturu mišljenja možemo slobodno proglasiti ne-ekološkom. Naime, ako je istina da sirovinski i prehrambeni resursi već danas ne zadovoljavaju postojeći broj ljudi na Zemlji, onda je poduzimanje nekih ozbiljnih mjera nužno. Gornje tvrdnje osnovica su za pot-

²³⁾ Nulti, odnosno organski rast, teza je mnogih autora, no eksplicite je razrađuju Mesarovich i Meadows u izvještajima Rimskog kluba.

puno suprotna htijenja, bez imalo sluha za neumitnost postojećeg. Vjerojatno se ovdje radi o još jednoj vrsti ideologizacije, koja je samo eksponent u službi mnogo rigidnijeg sklopa. Bez ulaženja u pretpostavke o pozadini ovih tvrdnji, opredijelit ćemo se za vjerojatno najprimjereniji naziv — POPULACIONISTIČKI KONCEPT.

Tabela 1.17. — FAKTORSKA STRUKTURA ZA 17. OBQ KOMPONENTU

Sadržaj tvrdnji	korelacija sa 17. komponentom
1. Ako se nuklearke grade na adekvatnim mjestima, one nisu opasne za čovjeka i okolinu.	.77
2. Nuklearne elektrane su unatoč mogućim posljedicama jedino realno energetska rješenje.	.66
3. Nova tehnološka rješenja učinit će nuklearke posve bezopasnim.	.70
4. Zagađivanje čovjekove okoline najveće je tamo gdje se grade nuklearke.	.41
Svojsvena vrijednost = 1.27	Pouzdanost = .69
% ukupne varijance = 1.2	% faktorske varijance = 2.3

Ono što smo napomenuli za anti-nuklearnu orijentaciju, važi i ovdje, samo je predznak konteksta suprotan. Ovdje imamo iskaze koji su osnovica za PRO-NUKLEARNU ORIJENTACIJU. Možemo se zapitati zašto se i jedni i drugi ne nalaze na istoj, polarnoj dimenziji. Pažljiviji uvid u oba skupa tvrdnji daje nam sasvim razumno objašnjenje. Oni zapravo pod istim objektom (nuklearka) govore o sasvim različitim stvarima! Dok antinuklearci spominju i pobrajaju vrste opasnosti, pro-nuklearci govore o vrstama preventiva i isplativosti ove energije. Dok jedni smatraju da nuklearke nemaju ni jednu pozitivnu odliku, drugi smatraju da s njima nema ama baš nikakvih problema. Situacija se ilustrativno može opisati kao kontakt dvije gluhe osobe koje se telefonom pokušavaju dogovoriti o mjestu sastanka...

Sasvim je razumljivo, s ove točke gledišta, nemogućnost dijaloga ove dvije grupacije, koje su sumjerljive jedino u posljednjoj tvrdnji (o zagađivanju neposredne okoline nuklearke), ali upravo je zato ona suprotnog predznaka.

Tabela 1.18. — FAKTORSKA STRUKTURA ZA 18. OBQ KOMPONENTU

Sadržaj tvrdnji	korelacija s 18. komponentom
1. Čovječanstvo bi se trebalo odreći sadašnjeg napretka i vratiti prirodnom načinu života.	.62
2. Razvoj tehnike donosi čovjeku nove blagodati i uživanja.	.63
3. Suвременa tehnika ima mnogo više pozitivnih nego negativnih strana.	.55
4. Budućnost je nezamisliva bez kompjutera.	.52
5. Jedino tehnika može čovjeku osigurati bolje perspektive	.46
Svojsvena vrijednost = 1.27	Pouzdanost = .72
% ukupne varijance = 1.1	% faktorske varijance = 2.3

Prva tvrdnja iz ovog konteksta tipično je mišljenje iz konteksta naturalističkih shvaćanja. No, sve ostale tvrdnje odnose se na tehniku, kojoj se pridaju svi mogući negativni atributi. Kao eksponent tehnike doživljavaju se kompjutori, koji su eklatantan primjer njezine materijalizacije. Dobiva se dojam da je tehnika vrst »idolopoklonsta«, ili »griješ« suvremene civilizacije koji se može iskupiti jedino vraćanjem u prvotno stanje — prirodni način života. Ova »biblijska« eksplikacija je bez-argumentirani poziv da se tehnici jednom zauvijek kaže NE. Pritom je naturalizam samo usputna »stanica« do ne-mišljenja a nagrada za odricanje od napretka idila naturalnog blaženstva. Ne ulazeći u ove, po svemu sudeći religijske ekstrapolacije i fundamentume, nazvat ćemo ovaj faktor ANTI-TEHNIČKI KONCEPT.

Tabela 1.19. — Faktorska struktura za 19. OBQ komponentu

Sadržaj tvrdnji	korelacija s 19. komponentom
1. Problem zagađivanja okoline proizlazi iz loše investiranih društvenih sredstava.	.69
2. Zagađivanje okoline isključivo je posljedica tehnološkog razvoja.	.61
3. U svijetu se zagađivanje okoline zabrinjavajuće povećava.	.43
4. Priroda ne zagađuje samu sebe, zagađivanje je problem loše organizacije društva.	.41
Svojevredna vrijednost = 1.18	Pouzdanost = .69
% ukupne varijance = 1.1	% faktorska varijance = 2.3

Posljednji faktor u nizu faktora I. reda ponovo nas vraća na problem zagađenja. To je četvrti, ponovo bitno različiti pristup ovom izgleda najčestijem (ili najeklatantnijem?) ekološkom problemu. Dok su se prethodni koncepti bavili prijedlozima rješenja (OBQ 12), procjenom značajnosti (OBQ 11), ili pak pojedinim zagađivačima (OBQ 14) ovaj skup tvrdnji odnosi se prvenstveno na **pronalaženje uzroka** zagađivanja. Za ovakve pojedince rješenje nije uvođenje nekih mjera naprečac, nego ustanovljavanje svih ključnih izvora zagađenja.

Možemo reći da je ovaj faktor možda jedini koji nije puka svijest o okolini, već socijalno-ekološka struktura promišljanja koja nedvojbeno zadire u srž ekoloških problema — lošu organizaciju socijalnog konteksta. Time ne odričemo ostalim orijentacijama mišljenje iz ekoloških fundamentuma, nego samo naglašavamo njihovu konotacijsku selektivnost, što ih, barem sa socijalno-ekološkog stajališta čini partikularnima. Naravno, da se i ovdje moramo upitati o tome da li spoznaja korjena znači istovremeno i spremnost na djelovanje, dakle akcijski angažman. Naime, spoznaja uzroka ne znači i vjeru u neku od mogućih solucija, tako da se i ova orijentacija može u neku ruku smatrati partikularnom, ²⁴⁾ uz napomenu da se svakako radi o drugoj vrsti partikularizma. Naziv ove dimenzije bit će PERCEPCIJA REALNIH UZROKA ZAGAĐENJA.

²⁴⁾ Ispitanici su imali mogućnost iskazati svoju sklonost prema nizu solucija koje su bile sastavni dio instrumentarija. U slučaju njihove akcijske spremnosti, neke od takvih varijabli bile bi korelirane s varijablama ovog faktora, što bi značilo da i njihove saturacije doprinose njegovoj konstituciji.

* * *

Bio je to posljedni od 19 faktora I reda. Osvrnimo se još jednom, sumarno, na dobivene faktore kako bo dobili potpuniju predodžbu o srodnosti, odnosno različitosti koncepata koji su njima eksplicirani u vidu niza manifestnih tvrdnji.

Nekoliko je činjenica važno istaći iz konteksta interpretacije faktora I reda. Kao prvo, već nekoliko puta spomenuta partikularnost pojedinih dimenzija vidljiva je, barem što se ekoloških tema tiče, gotovo u svim faktorima. Pritom, dakako, mislimo na partikularnost mišljenja u kontekstu razgovora o **ekološkoj svijesti**. Ukoliko se pod ekološkom sviješću smatra konsistentno percipiranje i shvaćanje, kako posljedica, tako i uzroka ekoloških problema, onda je sasvim jasno da prvih 18 dimenzija ne mogu nositi epitet ekološke svijesti. Ne može se, naime, govoriti da percepcija opasnosti od nuklearnih elektrana predstavlja ekološku svijest. Jednako tako zabrinutost za naftne rezerve ne predstavlja ama baš nikakvu ekološku svjesnost ukoliko se svodi na puku zabrinutost, bez poznavanja mehanizama trošenja. Problem nestašice električne energije ne rješava se štednjom u domaćinstvima i redukcijom struje onima koji troše jedva nekoliko postotaka ukupne količine elektr. energije. Oni koji tako misle na pozicijama su najvulgarnijeg partikularizma. U istu grupu spadaju oni koji pod zagađenošću okoline smatraju prvenstveno (ako ne i isključivo?) gomile smeća u urbanim sredinama, pa odatle zaključuju da je dovoljno pomesti grad i riješiti problem zagađenja.²⁵⁾ Ne odričući važnost čak i ovim problemima ipak sa žaljenjem konstatiramo da od ekološke svijesti nema gotovo ni traga, te da je ona idealno-tipski konstrukt, od kojeg stvarnost gotovo u pravilu odstupa. Budući da je sintagma »partikularna svijest« *contradictio in adjecto*, ostaje nam da dobivenim faktorima pridamo neko drugo ime. Po uzoru na imenovanje većine ostalih oblika latentne organiziranosti svijesti (npr. vrijednosne orijentacije i sl.) nazvat ćemo dobivene faktore **ekološke orijentacije**. Pritom svjesno zanemarujemo specifičnosti nekih dimenzija koje su eksplicite futurološki koncepti, jer su nas ovdje zanimali prvenstveno ekološki aspekti. Uz to je sasvim razumno prihvatiti argument da nijedna budućnost, dakle ni viđenje budućnosti, nije moguće bez pretpostavki koje tu budućnost omogućuju, a tu je vjerojatno na prvom mjestu pretpostavka o opstanku i ravnoteži eko-sistema.²⁶⁾

Druga globalna odlika dobivenih dimenzija je unutarnja konzistencija tvrdnji koje ih sačinjavaju. Dakako, da se prvenstveno radi o logičkoj konzistenciji. No, kad je u pitanju konceptualna konzistencija, problem procjene neprotivurječnosti skupa tvrdnji nužno ovisi o poznavanju činjenica. Da li su onda pro — i anti-nuklearna orijentacija konzistentne, kad jedni smatraju da nuklearne elektrane bitno zagađuju neposrednu okolinu dok drugi smatraju da to uopće nije istina? One prije svega predstavljaju stavovsku poziciju koja može biti fundirana na čistom afektu. Jednako tako, bilo koji ideološki sklop, a takvih je među faktorima I reda podosta, predstavlja ne toliko nepoznavanje činjenica, koliko svjesno zanemarivanje ili prešućivanje činjenica, u svrhu manipuliranja mišljenjem onih koji nasjedaju na logičku konzistentnost i uvjerljivost nekog sklopa ideja.

Treća odlika većine orijentacija je njihova bitna veza s ostalim oblicima svijesti, bez kojih se pojedine orijentacije ne mogu u potpunosti razumjeti, a neke čak i krivo shvatiti. Naime, većina ekstrapolacija koje smo izvodili u svrhu daljnjeg pojašnjenja nekih faktora, hipotetičkog je karaktera sve dotle dok se ne verificira u kontekstu vrijednosti, stavova, interesa itd. Kako

²⁵⁾ Naravno da i to spada u probleme zagađenja. Ali to je prije odraz stanja duha, nego li istinski uzrok zagađenja.

²⁶⁾ To ne odriče značajnost nekom futurološkom konceptu koji je skoncentriran oko problema buduće organizacije društva. Takav koncept ima, naime, implicitnu ekološku potku — da su ekološki problemi u toj mjeri rješivi, da je dovoljno pozabaviti se onim drugim.

to prelazi granice ovog rada, ostavljamo dovoljno prostora svakom potencijalnom respektu koji je znanstveno fundiran.

Ne ulazeći u daljnju analizu pojedine orijentacije, navedimo ih još jednom kao cjelinu. Budući da smo interpretirali kose latentne solucije uz orthoblique transformaciju, nazvat ćemo ih OBQ orijentacije. Podsjetimo se, dobili smo slijedećih 19 OBQ komponenti:

OBQ₁ : ALTERNATIVNI IZVORI ENERGIJE

OBQ₂ : TEHNOKRATSKO-TOTALITARNA VIZIJA BUDUĆNOSTI

OBQ₃ : TEHNICISTIČKI ANTROPOCENTRIZAM

OBQ₄ : PRO-KONZUMATORSKI KONCEPT

OBQ₅ : ZABRINUTOST ZA PREHRAMBENE, SIROVINSKE I ENERGETSKE RESURSE

OBQ₆ : NATURALISTIČKI DETERMINIZAM

OBQ₇ : EGALITARISTIČKO-PACIFISTIČKI KONCEPT BUDUĆNOSTI

OBQ₈ : KATASTROFISTIČKA VIZIJA BUDUĆNOSTI

OBQ₉ : RECIKLAŽA SIROVINA

OBQ₁₀ : KONCEPT SVJETSKE ŠTEDNJE

OBQ₁₁ : NEZAINTERESIRANOST ZA EKOLOŠKU PROBLEMATIKU

OBQ₁₂ : SANKCIJE I PLANIRANJE KAO PREVENTIVA ČISTE OKOLINE

OBQ₁₃ : KOZMIČKA ANTORPOSPORA

OBQ₁₄ : ANTI-NUKLEARNA ORIJENTACIJA

OBQ₁₅ : KONCEPT NULTOG RASTA

OBQ₁₆ : POPULACIONISTIČKI KONCEPT

OBQ₁₇ : PRO-NUKLEARNA ORIJENTACIJA

OBQ₁₈ : ANTI-TEHNIČKI KONCEPT

OBQ₁₉ : PERCEPCIJA REALNIH UZROKA ZAGAĐENJA

Već letimičan pregled faktora I reda otkriva njihovu šarolikost koja se prvenstveno odnosi na njihove sadržaje a zatim i na stupanj konceptualne općenitosti. Devet faktora bavi se jednim od ekoloških problema. Od toga se dva (OBQ₁₄ i OBQ₁₇) bave isključivo nuklearnom energijom; u neku ruku se time bavi i OBQ₁ koji razmatra i ostale energije.

Čistih futuroloških koncepata ima četiri (OBQ 2, 7, 8, 13). Još toliko ima onih koji na ekološke probleme gledaju »iz budućnosti« ili pak »iz prošlosti«, kao npr. OBQ 9. Daljnje tri dimenzije prijedlozi su za pragmatičko rješenje nekih problema u bliskoj budućnosti. Njihova je slabost što pretpostavljaju da će trendovi svih pojava ostati približno isti i ne predviđaju neke moguće heurističke momente (OBQ 10, 15, 17).

Nažalost, samo jedna dimenzija bavi se s više ekoloških problema, premda se i ovdje zapravo radi o različitim vrstama resursa (OBQ 5). Također, samo jedna dimenzija odista propituje uzroke eskalacije ekoloških problema (OBQ 19).

U većini orijentacija nedostaje percepcija povezanosti različitih ekoloških segmenata; tamo gdje to nije slučaj, najčešće se povezuju stanovništvo i prehrambeni resursi, zatim tehnika, tehnologija i energija, zagađivanje i energija, tehnika i napredak (nazadovanje), resursi i štednja itd.

Sve u svemu, postoje orijentacije koje su konceptualno iste provenijencije, pa su s tog stajališta srodne, no također i one koje o istoj tematici govore na suprotstavljen način, pa je

moguće da predstavljaju polarne dimenzije. Preostale dimenzije koje su po svom sadržaju u velikoj mjeri autonomne, možda i ne spadaju u ovu problematiku, pa je moguće da je njihovo pojavljivanje uvjetovano krivim konceptualnim pretpostavkama.

Na pitanje o srodnosti dobivenih orijentacija odgovorit će faktorska analiza II reda, za koju pretpostavljamo da će ekstrahirati one dimenzije koje će reproducirati pretpostavljenu srodnost.

4.2. Interpretacija faktora II. reda

Faktori II. reda generiraju se na analogan način kao i faktori I. reda, s tom razlikom da polazne varijable nisu pojedinačni iskazi, na bazi kojih smo konstruirali bazične solocije, nego su to dobiveni faktori I. reda. Kao što smo već napomenuli, dobiveno je 7 faktora II. reda koji tumače 49.1% ukupna varijance. Interpretirat ćemo ih redom, tako da za svaki faktor navedemo dimenzije I. reda čije su saturacije veće od .30. U tabelama će se također nalaziti pouzdanost, iznos svojstvene vrijednosti, te postoci ukupne i faktorske varijance.

Tabela 2.1. — FAKTORSKA STRUKTURA I ORTHOBLIQUE KOMP. II. REDA

Ekol. orijentacije	korelacija s IX komponentom
(OBQ 1) ALTERNATIVNI IZVORI ENERGIJE	.71
(OBQ 17) PRO-NUKLEARNA ORIJENTACIJA	.70
(OBQ 14) ANTI-NUKLEARNA ORIJENTACIJA	.70
(OBQ 12) SANKCIJE I PLANIRANJE KAO PREVENTIVA ČISTE OKOLINE	.44
Svojestvena vrijednost = 3.61	Pouzdanost = .61
% ukupne varijance = 13.4	% faktorske varijance = 21.7

Nije teško zamisliti kako se ove naizgled različite orijentacije komplementarno nadopunjuju čineći sklop višeg reda koji je u potpunosti konsistentan. Kao što smo već zaključili pro i anti-nuklearna orijentacija zapravo su polovi iste dimenzije. Interesantno je da se one pojavljuju s istom saturacijom ali suprotnog predznaka što je, naravno, statistički gledano slučajnost, koja se ovdje može protumačiti kao jedna orijentacija i to u kontekstu ovog faktora kao anti-nuklearna orijentacija. S ovog stanovišta jasnija je i dimenzija »Alternativni izvori energije«, koja je evidentno derivat antinuklearnog raspoloženja. Naime, zalaganje za alternativne energije nije samo nova ideja bazirana na činjenicama isplativosti i efikasnosti alternativnih energija; ona zapravo znači »sve drugo samo ne nuklearna energija«! To su ujedno i noseće varijable (odnosno orijentacije) ove dimenzije II reda. Posljednja orijentacija u nešto je manjoj mjeri rezolutna u navedenom kontekstu. Ipak, može se zamisliti na koga i što se odnose prijedlozi o najstrožim sankcijama, kad je u pitanju zagađivanje. U tom kontekstu razumljiviji je i zahtjev za planiranje energetske postrojenja. Čak i ako se pristaje na izgradnju nuklearke, to znači vođenje brige o izgradnji deponija; ako se grade termoelektrane, to znači ugradnju filtera. Naravno, sve to uz uvjet da se grade na mjestima gdje će što je moguće manje zagađivati okoliš. Pod tim kondicijama rang lista isplativosti pojedinih energija vjerojatno se bitno mijenja. Moguće je da ove argumente imaju na umu ispitanici koji se priklanjaju orijentacijama ove dimenzije.

U skladu s prethodnim objekcijama uputno je ovaj faktor imenovati kao ENERGETSKA POLITIKA KOJA IMPLICIRA ČISTU OKOLINU.

Tabela 2.2. — FAKTORSKA STRUKTURA 2. OBQ KOMPONENTE II REDA

Ekol. orijentacije	korelacija s II komponentom
(OBQ 3) TEHNICISTIČKI ANTROPOCENTRIZAM	.77
(OBQ 11) NEZAINTERESIRANOST ZA EKOLOŠKU PROBLEMATIKU	.69
(OBQ 17) PRO-NUKLEARNA ORIJENTACIJA	.33
Svojtvena vrijednost = 2.72	Pouzdanost = .50
% ukupne varijence = 10.5	% faktorske varijance = 21.2

Zanimljivo je ustanoviti kako pro-nuklearna orijentacija, makar i s malim iznosom (.33) saturira dimenziju u kojoj je s jedne strane prisutan antropocentrizam a s druge nezainteresiranost za ekološku problematiku a osobito probleme zagađenja. Naime, obje ove dimenzije tipično su ne-ekološki orijentirane. Njihova srodnost s pronuklearcima ne mijenja ništa bitno u njihovom opredjeljenju, ali zato potonjima dodaje još jednu konotacijsku nijansu. Izgleda da se kod pronuklearaca ne radi o obrani nuklearne energije, nego prije o obrani tehnike i »moderne« tehnologije, a moguće i o obrani »plodova« tehnologije, dakle određenog načina života. Ne zaboravimo da mnogi pobornici tehnike i tehnologije ne brane njih zbog toga što ih razumiju, nego prvenstveno zato što iz vide kao generatore visokog standarda, dakle i udobnog života. Odricanje od nuklearne energije moglo bi, naročito za siromašne zemlje značiti zaustavljanje rasta,²⁷⁾ što ovakvim pojedincima ruši iluziju o tehnički samorješivim problemima.

Ipak, ono što preteže u ovom faktoru drugog reda jest antropocentrizam, koji evidentno ne pita za cijenu svog plasmana. Radi se, dakle, o rigidnoj dimenziji, koju ćemo u tom smislu nazvati RIGIDNI ANTROPOCENTRIZAM.

Tabela 2.3. — FAKTORSKA STRUKTURA ZA 3. OBQ KOMPONENTU II: REDA

Ekol. orijentacije	korelacija s III. komponentom
(OBQ 8) KATASTROFISTIČKA VIZIJA BUDUĆNOSTI	.73
(OBQ 18) ANTI-TEHNIČKI KONCEPT	.55
(OBQ 10) KONCEPT SVJETSKE ŠTEDNJE	.54
(OBQ 2) TEHNOKRATSKO-TOTALITARNA VIZIJA BUDUĆNOSTI	.53
(OBQ 5) ZABRINUTOST ZA PREHRAMBENE, SIROVINSKE I ENERGETSKE RESURSE	.45
(OBQ 15) KONCEPT NULTOG RASTA	.36

Izuzev OBQ 2, svi ostali koncepti vrlo se logično slažu u cjelinu višeg reda. No, i ova dimenzija logično je smještena u dani kontekst, jer je njezina korelacija negativna, pa je ovdje njezin smisao antitehnokratizam. Time smo dobili niz komplementarnih orijentacija u kojima je vidljivo odbacivanje tehnike, zaustavljanje rasta, opća štednja i strahovanje za budućnost.

²⁷⁾ Ne zaboravimo da su čiste energije skup! Naravno, neke od njih su ekonomski isplative, ako njihovu efikasnost promatramo kratkoročno. No, problem npr. nuklearnog otpada, gledano dugoročno praktički je nerješiv, osim ako pod deponijem ne smatramo čitav univerzum.

Ova »koalicija« orijentacija I reda zapravo je konstituirana konglomeracijom gotovo svih loših strana tehnike. Pojedinci orijentirani na ovaj način svjesno ne žele vidjeti njezine dobre strane, smatrajući vjerojatno da je bilo koja loša strana dovoljno loša da o ostalim osobinama uopće ne treba raspravljati. Vjerojatno je jedan od latentnih argumenata i anti-totalitarizam, koji je najdirektnija izvedenica humanizma. Ukoliko se u tom kontekstu čovjek javlja kao sluga onog što je sam proizveo i što više ne može kontrolirati, onda za humaniste nema toga što bi u tehnici bilo toliko korisno da bi se dozvolila njezina dominacija nad čovjekom. Nazovimo ovu dimenziju jednostavno GLOBALNI ANTI-TEHNICIZAM.

Tabela 2.4. — FAKTORSKA STRUKTURA ZA 4. OBQ KOMPONENTU II REDA

Ekol. orijentacije	korelacija s IV komponentom
(OBQ 13) KOZMIČKA ANTROPOSPORA	.65
(OBQ 7) EGALITARISTIČKO-PACIFISTIČKI KONCEPT BUDUĆNOSTI	.73
(OBQ 2) TEHNOKTARSKO-TOTALITARNA VIZIJA BUDUĆNOSTI	.60
(OBQ 10) KONCEPT SVJETSKE ŠTEDNJE	.41
Svojevredna vrijednost = 1.65	Pouzdanost = .50
% ukupne varijance = 6.1	% faktorske varijance = 8.8

Prve tri orijentacije ovog faktora, a na neki način i četvrta (svjetska vlada!) predstavljaju futurološke koncepte, čija je osnovna potka uvjerenja da se znanošću i tehnikom rješava sve, pa i oni problemi koji u sadašnjosti izgledaju nepremostivi.

Je li ovaj sklop orijentacija konzistentan? Kao prvo, moramo se zapitati da li egalitarizam i totalitarizam tek tako idu »ruku pod ruku«? Historija kaže da mogu, pod uvjetom da se totalitarizam krije pod parolom egalitarizma u što nas uvjeravaju iskustva svih zemalja realnog socijalizma. No, to onda znači da OBQ 7 u ovom kontekstu odista jest naivna iluzija a ne fundirani futurološki koncept. Također postaje upitno na kojim temeljima se zasniva i s kako socijalno organizirane Zemlje se kozmička antropospora provodi. Nije li to »rješavanje putem bijega od problema«? Nadalje, nije li »svjetska vlada« potencijalni začetnik totalitarizma?

Sva ova pitanja vjerojatno su nebitna za one koji iskazuju svoje slaganje s navedenim orijentacijama. Ono što oni ne znaju (ili ne žele znati) jest činjenica da su znanost i tehnika produkti određenih društvenih odnosa i da svaki novi artefakt ima često znatne reperkusije za socijalni kontekst. Zapravo, možemo reći da ove orijentacije imaju prvenstveno **ne-sociološki karakter**. S druge strane, oni upravo po navedenoj nedostatnosti **jesu konzistentni**. Dakle, ove orijentacije mogu se promatrati s dva aspekta, pa odatle mogu imati dva imena. Jedno koje naglašava ne-sociološki, a drugo koje naglašava njihovo htijenje za kozmičkom ekspanzijom čovjeka, dakle kozmopolitizam. Opređjelit ćemo se za drugu varijantu pa ćemo ovu dimenziju nazvati **SCIJENTISTIČKI KOSMOPOLITIZAM**.

Tabela 2.5. — FAKTORSKA STRUKTURA ZA 5. OBQ KOMPONENTU II REDA

Ekol. orijentacija	korelacija s V komponentom
(OBQ 19) PERCEPCIJA REALNIH UZROKA ZAGAĐENJA	.67
(OBQ 12) SANKCIJA I PLANIRANJE KAO PREVENTIVA ČISTE OKOLINE	.67
(OBQ 6) NATURALISTIČKI DETERMINIZAM	.63

(OBQ 1)	ALTERNATIVNI IZVORI ENERGIJE	.51
(OBQ 9)	RECIKLAŽA SIROVINA	.48
(OBQ 5)	ZABRINUTOST ZA PREHRAMBENE, SIROVINSKE I ENERGETSKE RESURSE	.38

Svojtvena vrijednost = 1.17

Pouzdanost = .66

% ukupne varijance = 4.3

% faktorske varijance = 8.8

Nakon orijentacije koje saturiraju ovu dimenziju prisutne su i u prvom faktoru II. reda. U tom smislu oni su svakako slični, pa je moguće da se radi o dva aspekta viđenja istih problema, ali (što je vjerojatnije) da je opseg problema koji se navode različit. Dok je prva dimenzija II. reda pretežno skoncentrirana oko problema energije, ovdje su uključeni problemi svih resursa, a ono što je posebno značajno, ovdje se javlja orijentacija koja propituje uzroke ekoloških problema. Daljnja značajna razlika jest što se u ovoj dimenziji pojavljuje i varijanta naturalističkog koncepta. Koliko god je naturalistički determinizam reteriranje u mišljenju u korist ekološke ideologizacije, toliko je propitivanje uzroka problema ogroman korak naprijed od svih partikularizama ka diskurzivnom totalitetu. Obje ove vizure su socijalno-ekološke i mogu se uzeti kao konceptualni nosioc cijele dimenzije.

Dakle, ova dimenzija II. reda predstavlja s jedne strane potrebu za ekološkom alternativom a s druge strane višestruke potrebe za socijalnom alternativom. Ujedinito ove potrebe u naziv SOCIJALNO NATURALISTIČKE ALTERNATIVE.

Tabela 2.6. — FAKTORSKA STRUKTURA ZA 6. OBQ KOMPONENTU II: REDA

Ekol. orijentacije	korelacija s VI komponentom
(OBQ 4) PRO-KONZUMATORSKI KONCEPT	.70
(OBQ 18) ANTI-TEHNIČKI KONCEPT	.32

Svojtvena vrijednost = 1.15 Pouzdanost = .29
% ukupna varijanica = 4.2 % faktorske varijance = 8.6

Napomenimo odmah da je ova dimenzija, unatoč njezinoj konceptualnoj konsistenciji, »presiromašna« orijentacijama, te dakako, statistički nedostatna, pa je uopće ne bi trebalo interpretirati. Naime, očigledno se radi o faktoru specifičnosti, koji još uz to ima i nedopustivo malu pouzdanost. Osim toga, on je samo varijanta protehničke orijentacije i to ona najvulgarnija. Možemo se eventualno zapitati zašto se tehnicizam u sklopu dimenzija II reda praktički ne javlja ravnopravno s antropocentrizmom i naturalizmom. Naime, on je na ravnopravan način operacionaliziran iz navedenog koncepta. Izgleda da se veći broj tvrdnji ovog tipa vezao uz one dimenzije koje uz ostalo propagiraju anti-tehničko raspoloženje, dok je dio tvrdnji vezao uz antropocentrizam. Jedino što je od tehnicističkog koncepta još ostalo, jest najvulgarnija varijanta eksplicirana pukom konzumacijom. Upravo to i jest sadržaj ove »dimenzije«. Zato ćemo je ipak zadržati u interpretaciji (naravno uz nužno isticanje statističkih slabosti) i imenovati kao VULGARNO-KONZUMATORSKI TEHNICIZAM. Ukoliko se doista radi o pravom faktoru specifičnosti, dakle nečemu što ne spada u predmet mjerenja, ova dimenzija ostat će samostalna i u faktorima II. reda.

Tabela 2.7. FAKTORSKA STRUKTURA 7. OBQ KOMPONENTE II. REDA

Ekol. orijentacije	korelacija sa VII komponentom
(OBQ 16) POPULACIONISTIČKI KONCEPT	.78
(OBQ 5) ZABRINUTOST ZA PREHRAMBENE, SIROVINSKE I ENERGETSKE RESURSE	.53
(OBQ 18) ANTI-TEHNIČKI KONCEPT	.39
Svojevstvena vrijednost = 1.04	Pouzdanost = .50
% ukupne varijance = 3.9	% faktorske varijance = 7.7

Već smo pri interpretaciji populacionističkog koncepta bili zdvojni glede stvarnog smisla i pozadine ove orijentacije. Izgleda da je ona ovdje dobila dodatno objašnjenje u vidu srodnosti s dvije dimenzije I reda iz kojih je vidljivo da populacionisti zaista vjeruju u neiscrpnost resursa (OBQ 5), dok istovremeno odbacuju svaku pomisao na tehniku (OBQ 18), želeći čovjeka vraćenog na prvobitán način života. Ne liči li ovaj misaoni sklop na poznatu biblijsku odrednicu »rastite i množite se i napunite Zemlju«?! 28)

Jedino što za plauzibilnost ovakve tvrdnje nedostaje, jest korelacija ove dimenzije s religijskom orijentacijom iz konteksta stavova. U tom slučaju mogli bi tvrditi da je ova dimenzija, konceptualno gledano, religijski naturalizam.

Zadržimo li se na sadržaju koji je ekspliciran ovom dimenzijom, možemo zaključiti da anti-tehničko raspoloženje ovdje nije u službi spoznaje ekoloških problema i perspektiva, što bi se površnom promatraču moglo činiti, nego je u pitanju puko nekritičko odbacivanje progressa bilo koje vrste, dakle svega onog što čovjeka udaljuje od prvotnog stanja (Edenskog vrta?). Zagovornici ove dimenzije nemaju sluha za neumitnost »surove realnosti«. Oni žive u »nekoj od prošlosti«; vjerujući da se svekoliko bivstvovanje ionako odvija po vlastitim, za čovjeka nebitnim zakonitostima.

Čini se da je najprimjereniji naziv za ovu dimenziju ANTI-TEHNIČKI POPULACIONIZAM.

* * *

Ukratko ćemo rezimirati interpretaciju dimenzija II reda. Dobili smo slijedeće dimenzije II reda:

- OBQ 1/II ENERGETSKA POLITIKA KOJA IMPLICIRA ČISTU OKOLINU
- OBQ 2/II RIGIDNI ANTROPOCENTRIZAM
- OBQ 3/II GLOBALNI ANTI-TEHNICIZAM
- OBQ 4/II SCLJENTISTIČKI KOSMOPOLITIZAM
- OBQ 5/II SOCIJALNO-NATURALISTIČKE ALTERNATIVE
- OBQ 6/II VULGARNO-KONZUMATORSKI TEHNICIZAM
- OBQ 7/II ANTI-TEHNIČKI POPULACIONIZAM

Izgleda da su se koncepti od kojih smo startali u propitivanju strukture ekološke svijesti ovdje već dobro kondenzirali u prepoznatljive cjeline. Tako je antropocentrizam formirao vlastitu dimenziju, koja je poprimila rigidne tonalitete, u vidu ljudskog egoizma ekstrapoliranog na čitav univerzum. Futurološki koncepti također su stvorili svojevrsnu »koaliciju« u kojoj

28) Biblija, Knjiga postanja 1:27

dominantnu ulogu ima kombinacija scijentizma i tehnokratizma. Naturalizam je još uvijek prisutan na više dimenzija, premda se one razlikuju u konotacijskim nijensama. No, zato tehnicizam još uvijek »luta« po raznim dimenzijama miješajući se najčešće s antropocentrizmom. Istina on se javlja i na ekskluzivnoj dimenziji (OBQ 3/II) ali se tu radi o anti-tehnicizmu.

Što se tiče konkretne ekološke problematike iskazane u vidu niza segmenata (zagađivanje, namirnice, energija itd.), ona je pretežno koncentrirana u 1. dimenziji II. reda, te dobrim dijelom u 5. dimenziji. Izgleda da tu dominiraju dva segmenta koji su očigledno povezani — zagađivanje i energija. U tom smislu na zagađivanje se gleda kao osnovni ekološki problem, koji na neki način prožima sve ostale segmente. Tako se postavljaju uvjeti na energetska politiku, koja bi trebala uvoditi energije koje su bezopasne i koje ne zagađuju. Jednako tako zahtijeva se nezagađena i zdrava hrana. Posebno se ističe i koncept štednje, koji se pojavljuje kao akter čak i na rigidnijim dimenzijama (OBQ 4/II).

Zaključimo da su gotovo sve dimenzije II. reda jasno profilirane u konceptualnom smislu, te da ih prvenstveno dijele konotacijske nijanse s jedne strane i bazične konceptualne pozicije s druge strane. Očekujemo da će se na dimenzijama III. reda, koje ćemo ekstrahirati analogno dimenzijama II. reda, pojaviti jasnije istaknuti osnovni koncepti kao što su naturalizam, tehnicizam i antropocentrizam.

4.3. Interpretacija faktora III. reda

Faktorizacijom kosih latentnih solucija II. reda dobili smo 3 faktora III. reda koji tumače nešto više od 60% ukupne varijance. Analogno postupku ekstrakcije faktora II. reda, tragali smo za latentnim dimenzijama III. reda, pri čemu nam je polazišna matrica sadržavala sedam dimenzija II. reda. Dobiveni faktori III. reda pokazali su se interpretabilni, te u velikoj mjeri potvrđuju polazne konceptualne pretpostavke.

Tabela 3.1. — FAKTORSKA STRUKTURA 1. OBQ KOMPONENTE III REDA

Ekol. orijentacija II. reda	korelacija s 1(3) komponentom
(OBQ 5/II) SOCIJALNO-NATURALISTIČKE ALTERNATIVE	.80
(OBQ 1/II) ENERGETSKA POLITIKA KOJA IMPLICIRA ČISTU OKOLINU	.76
(OBQ 7/II) ANTI-TEHNIČKI POPULACIONIZAM	.59
Svojtvena vrijednost = 1.67	Pouzdanost = .39
% ukupne varijance = 23.9	% faktorske varijance = 39.5

Kao što smo već predvidjeli prva i peta dimenzija II. reda formirale su zajedničku dimenziju III. reda. Ono što ih ujedinjuje jesu, kako je već pomenuto, problem zagađenosti, resursi svih vrsta i, reklo bi se, svojevrsna zabrinutost po pitanju energije i sirovina. Treća orijentacija koja saturira ovu dimenziju upravo je zbog ove zabrinutosti i našla svoje mjesto u danom kontekstu, no naravno, ona je negativnog predznaka. Dakle, radi se o odbacivanju populacionizma.

Podsjetimo li se svih sadržaja pojedinih dimenzija I. i II. reda, nekako se nameće zaključak da su ovdje prisutna sva ona mišljenja za koja je uobičajeno da ih etiketiramo kao klasični ekološki problemi. Način razmišljanja o njima evidentno je proekološki u smislu da pristalice ove dimenzije smatraju ekološke problema značajnim i zabrinjavajućim, da se zalažu za stroge sankcije, svakovrsne restrikcije te drugačiju energetska politiku. Oni također smatraju da većina

navedenih problema proizlazi iz neadekvatne organizacije socijalnog konteksta, pa u skladu s tim zahtijevaju promjene načina organiziranja društva, dakle političke promjene. Oni zapravo traže korjenite promjene odnosa čovjek—priroda, u korist većeg uvažavanja prirode i suživota čovjeka sa svime što ga okružuje, kako bi se u eko-sistemu uspostavila nova ravnoteža, jer je ona danas bitno narušena.

Ne želimo reći da bi se nosioci pojedinih partikularnih koncepata u potpunosti složili sa sadržajima ostalih koncepata, nego samo da su im načini razmišljanja slični i da se oni međusobno više uvažavaju nego što uvažavaju u osnovici drugačije konceptualne pretpostavke.

Premda se ovdje ne radi baš o idealtipskom naturalističkom konceptu, ipak je skup orijentacija koje čine navedeni faktor III. reda po svom određenju najbliži naturalizmu. Drugim riječima, skloni smo mišljenju da ovakvi pojedinci smatraju prirodu barem jednaku, ako ne i dominantnu u odnosu s čovjekom. Ovo naturalističko uvažavanje, daje dobru osnovicu za zaključak da njihova procjena ekoloških problema proizlazi prvenstveno iz njihovog viđenja prirode, a tek nakon toga iz viđenja ljudskih potreba. Zato ćemo ovaj faktor III: reda nazvati **SOCIJALNO-EKOLOŠKA ALTERNATIVA U KONTEKSTU NATURALIZMA.**

Tabela 3.2. — FAKTORSKA STRUKTURA 2. OBQ KOMPONENTE III. REDA

Ekol. orijentacije II reda	korelacija s 2(3) komponentom
(OBQ 4/II) SCIJENISTIČKI KOSMOPOLITIZAM	.82
(OBQ 2/II) RIGIDNI ANTROPOCENTRIZAM	.65
(OBQ 3/II) GLOBALNI ANTI-TEHNICIZAM	.52
Svojtvena vrijednost = 1.47	Pouzdanost = .29
% ukupne varijance = 21.0	% faktorska varijance = 25.8

Kao što je vidljivo svi futurološki koncepti našli su se na istoj dimenziji III. reda. Njima se »pridružio« antropocentrizam koji ih zapravo na najbolji mogući način demistificira. On određuje njihovu intencionalnost, daje im vrijednosni fundamentum i »raison d'être«. Kao što vidimo iz tablice 3.2, ovu dimenziju III. reda najviše saturira scijentistički kosmopolitizam. Podsjetimo se, ovaj ne-sociološki koncept zapravo propagira svemogućnost čovjeka, kojemu gotovo ništa ne stoji na putu kojim je uz pomoć znanosti i tehnike krenuo. Univerzum za njega tek što nije »pročitana knjiga«. Sve ovo, dakako, nije moguće bez tehnike, a pošto je njena neophodnost evidentna, za eventualne loše strane uvijek će se naći izlika, koju će ispraviti tehnika sama. U tom smislu očovječenje prirode zapravo podrazumijeva uspostavljanje novog kozmičkog reda, koji znači kraj svake prirodne idile (suživota čovjeka s prirodom) i uspostavljanje tehničkog svijeta, za koji se samo možemo nadati da ima čovjeka za gospodara.

Apsolutnu dominaciju čovjeka nad prirodom treba ipak opravdati. Antropocentrizam je za to kao stvoren. On, naime, daje iskonsko pravo čovjeku da po svojoj volji koristi prirodna dobra, mijenja strukturu eko-sistema i doslovce radi sve što poželi. Naravno, da takav pojedinac ne želi biti zainteresiran za sudbinu prirodnog okoliša. On također zastupa progresivizam pod svaku cijenu, čime nužno impostira tehniku i njezine artefakte, koji službuju u cilju realizacije konačne ljudske dominacije.

Dakle, znanost i tehnika u svojstvu egzekutora nad prirodnom ravnotežom trebale bi omogućiti da egoizam ljudske vrste doživi puni sjaj, što je, izgleda, svrha njegova postojanja.

Naravno, sadržaj ovog faktora može se gledati i na drugi način. Mnogi od onih koji istinski vjeruju da su znanost i tehnika čovjekove jedine šanse u pokušaju iskoraka iz neumitnosti stege prirodnih zakonitosti, naprosto ne moraju razmišljati o dubljim korjenima svog stava. Znanost i tehnika njima mogu biti osnovica za novu vrst religioznosti. Čovjek se putem znanosti i tehnike izjednačuje s Bogom i samim tim nije više nikom odgovoran. Nije li onda razumljivo nepostojanje potrebe da se osmisli socijalni kontekst? Nije li ovo »presijecanje gordijskog čvora« njegova »karta za vječnost«?

Ovaj »poetski« pristup vjerojatno nam je otežao pragmatizam imenovanja 2. faktora III. reda, tako da se relativno teško odlučiti što je zaista dominantno u njegovom sadržaju. Zato ćemo se zadržati na statističkoj pragmatici, koja nam kaže da je dominantna ovog faktora scijentizam, koji po svojoj vokaciji podrazumijeva tehnicizam. U nešto manjoj mjeri, ali statistički sasvim zadovoljavajućoj, prisutan je antropocentrizam, što znači postojanje sasvim »pristojne« korelacije između scijentizma i antropocentrizma.

U skladu s tim, te uzimanjem u obzir činjenice da se radi o futurološkim konceptima imenovat ćemo ovaj faktor kao **SCIJENTISTIČKO-ANTROPOCENTRIČKO VIĐENJE BUDUĆNOSTI**.

Tabela 3.3. — FAKTORSKA STRUKTURA ZA 3. OBQ KOMPONENTU III REDA

Ekol. orijentacije II. reda	korelacija s III (3) komponentom
(OBQ 6/II) VULGARNO-KONZUMATORSKI TEHNICIZAM	.78
(OBQ 3/II) GLOBALNI ANTI-TEHNICIZAM	.56
(OBQ 7/II) ANTI-TEHNIČKI POPULACIONIZAM	.47
Svojevredna vrijednost = 1.09	Pouzdanost = .19
% ukupne varijance = 15.6	% faktorske varijance = 25.7

Izgleda da je ovaj faktor samo repliciranje 6. faktora II. reda. On evidentno sadrži prokonzumatorski koncept, unutar kojeg je već ugrađen pro-tehnicizam. Na ovoj dimenziji pro-tehnicizam se javlja u dva maha; prvo, direktno iz anti-tehnicizma, koji je promijenio predznak a drugo iz populacionizma koji u sebi ima također »ugrađen« anti-tehnicizam. Već smo i interpretaciji konzumatorskog koncepta istakli da se radi o dimenziji za koji je moguće reći da je »zalutala« u okvire predmeta mjerenja. No, izgleda da je ona ipak sasvim dobro objašnjiva tehnicizmom. Dok su pri analizi faktora II. reda neki od njih »progutali« dio varijance potencijalnog tehnicizma iskazujući ga kao anti-tehničko raspoloženje, ovdje je tehnicizam, izgleda, uspio formirati vlastitu dimenziju, predvodenu vulgarno-konzumatorskim konceptom. Premda on u najvećoj mjeri saturira ovu dimenziju III. reda, uvid u njegov sadržaj sugerira nam da su fundamenti ove orijentacije tehnicistički (tablica 1.4.). »Red stvari« ove dimenzije jest slijedeći: 1) porast standarda po svaku cijenu, 2) tehnika koja donosi blagodati svake vrste, i 3) opća nezabrinutost za budućnost. Nije li ovo zapravo jedna od varijanti tehnicizma, koji igra »glavnu ulogu« sve dok služi osnovnoj svrsi — proizvoditi da bi se trošilo. Zato ćemo, uz sve nužne ograde, nazvati **TEHNICISTIČKO—KONZUMATORSKI OPTIMIZAM**.

* * *

Bacimo još jedan pogled na sve tri dimenzije III. reda. Hijerarhijska faktorska analiza ekstrahirala je slijedeće III. dimenzije:

OBQ 1/III SOCIJALNO-EKOLOŠKE ALTERNATIVE U KONTEKSTU
NATURALIZMA

OBQ 2/III SCIJENTISTIČKO-ANTROPOCENTRIČKO VIĐENJE BUDUĆNOSTI

OBQ 3/III TEHNICISTIČKO-KONZUMATORSKI OPTIMIZAM

Kao prvo, dimenzije III. reda manifestacije su raznih varijanti tri osnovne konceptualne pozicije: naturalizma, antropocentrizma i tehnicizma. No, nijedan od koncepata nije potpuno »čist« u ideal-tipskom smislu. Izgleda da je naturalizam nekako najbliži svom određenju. Odatle je i razumljiva njegova veza s ekološkom problematikom. Antropocentrizam nerazdvojno je vezan s futurizmom, i zapravo je teško reći što je čime određeno. Tehnicizam je nekako ostao »razapet« između 2. i 3. dimenzije III. reda, pa dobar dio svog sadržaja dijeli s antropocentrizmom. Konceptualno gledano, oba dijele dio sadržaja preko uvažavanja ljudskog egoizma. Pritom se antropocentrizam stavlja u službu scijentizma, dok se tehnicizam stavlja u službu antropološkog »prizemlja« — vulgarnog materijalizma.

Nadalje, još jedan bitan element distingvira ove dimenzije. U pitanju je **temporalitet**. Svaki od koncepata različito je temporalno orijentiran. Dok je antropocentrizam okrenut budućnosti, naturalizam je okrenut sadašnjosti. On probleme vidi kao aktualne, a ne kao odložive za bolju budućnost. S tog stanovišta razumljiva je minorizacija ekoloških problema od strane antropocentrizma. Antropocentrička nezainteresiranost za ekologiju, svodi ekološke probleme na suvišan balast, koji će se ionako usput odbaciti. Ipak, ova dva koncepta se barem dotiču ekološke problematike, za razliku od tehnicizma koji je čak ni ne dotiče. Zahtjevi tehnicizma okrenuti su u sasvim drugom smjeru. On je slijep za sadašnjost, budućnost ga zanima jedino ako se ne realizira nužno potrebna uгода u vidu sjećanja na »bolja vremena«, »zlatno doba« i slične objeckije. Tehnicizam je s tog stanovišta okrenut prošlosti...

Napokon, ono što bitno razdvaja dimenzije III reda jest zastupljenost ekološke problematike, kao što smo već naglasili ekološki segmenti su konstituens naturalizma. Antropocentrizam ih vidi, ali je za njih nezainteresiran. I tehnicizam je sasvim izvjesno za ekologiju nezainteresiran. Jedino je pitanje da li ih on uopće vidi.

5. Umjesto zaključka

Analizom dimenzija III. reda, mi smo osnovne zaključke već eksplicirali. Dodat ćemo tome još neke objeckije. Podsjetimo se, konceptualna određenja sugerirala su nekoliko bitnih pitanja u vezi postojanja ekološke svijesti. Pokušat ćemo, u mjeri u kojoj je to moguće, odgovoriti na neka od njih.

1) Unatoč tome što mnogi radovi sugeriraju postojanje ekološke svijesti, upitno je realna egzistencija ove tvrdnje. Malo prije smo vidjeli da samo jedina dimenzija III. reda sugerira uvažavanje ekološke problematike. Da li je čak i ta dimenzija znak osviještenosti? Zašto se, naime, ovakav faktor ne javlja među dimenzijama I reda? Tamo se, dakako, javljaju dimenzije koje tretiraju različite ekološke segmente, ali gotovo u nijednoj od njih nemamo prisutna mišljenja o različitim ekološkim problemima, izuzev sugestija tipa energija—zagađenje, ili resursi — nestašica. Takova viđenja nužno su partikularna što per definitinom ne može biti viđenje cjeline. Dakako, da su i takva viđenja međusobno srodnija, nego što ta srodnost postoji s evidentno ne-ekološkim konceptima. Njihova srodnost u okviru ove interpretacije znači samo to, da postoje realni izgledi da će ekološki orijentirani ispitanici prije naći zajednički jezik međusobno, nego s tehnicistima i antropocentristima. Zaključujemo da postoje elementi koji govore u prilog postojanja »natruha« ekološke svijesti, dok ona zapravo u ozbiljnom smislu te sintagme ne postoji. Glede, konsistentnosti pojedinih partikularnih sklopova, zaključujemo da se faktori I reda mogu nazvati **ekološke orijentacije**. U skladu s tim faktore III reda zvat

ćemo **globalne ekološke orijentacije**, smatrajući da je ekološka problematika u nekima o njih implicitno prisutna. Dakle, 1. dimenziju III. reda smatrat ćemo eksplicitnom globalnom ekološkom orijentacijom, dok ćemo preostale dvije tretirati kao implicitne orijentacije u ekološkom smislu.

2) Nakon uvida u sve rezultate također se postavlja pitanje osnovanosti konceptualnog izvodenja tri različite vrijednosne i stavovske pozicije koje smo imenovali kao naturalizam, antropocentrizam i tehnicizam. Naime, evidentno je da se nijedna od njih ne javlja u čistoj teorijskoj formi. Rezultati nam sugeriraju da one to ni ne mogu biti i da su neodvojivo vezane uz niz drugih sadržaja, izuzev onih koji ih suštinski generiraju. Premda se oko nekih pitanja one zajedno pojavljuju, makar i u suprotstavljenoj formi, teško je iz njihovih sadržaja odgovoriti u kojoj mjeri su one teorijski autonomne. Na to pitanje najbolje nam može odgovoriti slijedeća tablica:

Tablica 4 — KORELACIJA DIMENZIJA III. REDA

	OBQ 1/III	OBQ 2/III	OBQ 3/III
OBQ 1/III	1.00	-.07	-.04
OBQ 2/III		1.00	-.13
OBQ 3/III			1.00

Kako vidimo, korelacije među dimenzijama III. reda praktički nema. To znači da su one međusobno nezavisne. Jedino postoji vrlo slaba negativna korelacija između 2. i 3. dimenzije, što znači njihovu suprotstavljenost, ali ne takvog iznosa da bi bila statistički značajna. Samim tim, prihvaćamo mišljenje o postojanju tri konsistentna, međusobno nezavisna koncepta, koji na različite načine objašnjavaju relacije između prirode, tehnike i čovjeka, pri čemu svaki od njih kao dominantu uzima jedan od navedenih subjekata.

3) Metodološki i statistički gledano, dobivene dimenzije III reda tumače gotovo 2/3 varijance predmeta mjerenja, što je više nego solidan iznos, ako se uzme u obzir da varijable od kojih smo krenuli mogu sasvim opravdano pripadati drugim sklopovima mišljenja kao što su sustavi vrijednosti i stavovi. One, naravno, mogu sadržavati specifičnu varijancu i varijancu pogreške tolikog iznosa da nije ni moguće u ovom instrumentu dobiti veću zajedničku varijancu, dakle ni veće interkorelacije s drugim varijablama instrumenta. Nismo na ovom mjestu bili u mogućnosti analizirati metrijske karakteristike pojedinih instrumenata koji bi nam dijelom odgovorili na ova i slična pitanja.

Navedimo na ovom mjestu također da pojedini faktori I reda tumače relativno mali postotak zajedničke, odnosno faktorske varijance. Čini se da takvih faktora ima previše, što bi moglo značiti da ih je komponentna analiza hiperfaktirizirala, a to je često rezultat loše operacionalizacije. No, činjenica je da se identična situacija javljala i u nekim prethodnim radovima koji tretiraju istu problematiku,²⁹⁾ premda su upotrijebljeni instrumenti imali sasvim zadovoljavajuće metrijske karakteristike. Odatle zaključujemo da vjerojatno nije problem u samim instrumentima za mjerenje ekoloških orijentacija, nego su ekološke orijentacije doslovce »djelilici« svijesti pojedinaca, koji uglavnom nemaju potrebu da ih znatnije inkorporiraju u okvire svog viđenja čovjeka i svijeta.

²⁹⁾ Vidjeti primjedbe 4), 5) i 19).

Zaključimo na kraju da je ova analiza dala sasvim uvjerljive argumente za tvrdnju o postojanju globalnih socijalno-ekoloških opcija od kojih se u analizi krenulo, te da može poslužiti kao potkrepa svih onih promišljanja, koja od pojedinaca ne traže veće »količine« ekološke svijesti, nego što je oni imaju na dispoziciji...³⁰⁾

LITERATURA

- 1) Cifrić I. (1990): »Ekološka adaptacija i socijalna pobuna« *Radničke novine*, Zagreb
- 2) Cifrić, I. (1989): »Socijalna ekologija« Globus, Zagreb
- 3) Cifrić, I. (ur.) 1989: »Društvo i ekološka kriza« Sociološko društvo Hrvatske, Zagreb
- 4) Cifrić, I. (ur.), 1989: »Ekološke dileme« Sociološko društvo Hrvatske, Zagreb
- 5) Cifrić, I./Čulig, B. (1987): »Ekološka svijest mladih« CDD, Zagreb
- 6) Bosnar, K., Prot, F. (1982): »TRICH — algoritam i program za hijerarhijsku faktorsku analizu« (u »Kompjutor na sveučilištu« — Cavtat 1982, Zgb, SRCE

GLOBAL ECOLOGICAL ORIENTATIONS

BENJAMIN ČULIG

Faculty of Philosophy, Zagreb

*Environmental awareness is one of the constitutive elements in deliberating man's relationship with *oikòs*. According to the conceptional hypothesis in this paper, it appears in the form of several fundamental and globally recognizable ecological orientations. These orientations can ensue from a person's reflections regarding problems and topics such as pollution, exhaustable energy resources and raw materials, population, food, futurological options etc.*

It is believed that thus understood orientations of thoughts and views about the stated problems appear as latent and coherent entities of the individual's awareness, which in the context of classical theoretical thought appear as anthropocentrism, naturalism and technocratism, depending on the individual preference of one of the mutually correlated subjects — nature, technology and man.

Empirical testing was carried out on a random stratified representative sample of 2714 respondents in the Republic of Croatia in 1989. The respondents expressed the degree of their agreement with a string of 104 statements presented on Likert-type scales. The results were subjected to a hierarchic factor analysis under the component model with the application of the PB criterion of extraction of the factors of the first order, or the GK criterion when extracting factors of a higher order.

Obtained were 19 factors of the first order, 7 of the second order and 3 of the third order which interpreted 64% of the variance. The factors of the third order are mostly congruent with the main theoretical presuppositions about three types of thought pertaining to the relationship between man, nature and technology. The obtained dimensions were named: 1) the socio-ecological alternative in the context of naturalism; 2) the scientific-anthropocentric view of the future; 3) the technocratic-consumerist optimism. These three dimensions represent 3 mutually uncorrelated concepts which means that in contemplating the ecological issue there are speakers in favour of 3 distinctly different options, for whom the principal subject of the eco-system is only one of the 3 mentioned.

³⁰⁾ HVALA TI NA STRPLJENJU!